

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för landskapsarkitektur,
trädgårds- och växtproduktionsvetenskap

Det taktila och det visuella – att uppleva landskapet till fots

Anna Lundvall

Självständigt arbete, 30 hp
Landskapsarkitektur – fristående

Alnarp 2019

Det taktila och det visuella – att uppleva landskapet till fots

The tactile and the visual – experiencing the landscape by foot

Författare: Anna Lundvall
e-post: annalundvall@gmail.com

Handledare: Gunilla Lindholm, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning
Examinator: Carola Wingren, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning
Biträdande examinator: Caroline Dahl, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 30 hp
Nivå och fördjupning: A2E
Kurstitel: Independent Project in Landscape Architecture
Kurskod: EX0852
Program: Fristående

Utgivningsort: Alnarp
Utgivningsår: 2019
Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: landskapsrörelse, strövande, taktil skala, visuell skala, fragmentering, Bernard Lassus,
Lilla Sickla, Kolerakyrkogården, Hammarbyskogen

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Sammanfattning

Uppsatsens ämne är relationen mellan landskap, arkitektur, och rörelse. Syftet med studien är att genom en fallstudie undersöka hur rörelse – människans och landskapets – kan uppmärksammas och gestaltas genom tillägg i form av byggda element. Rörelse representeras i studien dels av aktiviteten att gå, dels av landskapets form som en konsekvens av rörelse. Studien söker svara dels på vilka delar och aspekter av det befintliga landskapet som framstår som karaktäristiska och betydelsebärande, dels på vilka sätt, och genom vilka element, gestaltade tillägg i landskapet visuellt och taktilt kan förstärka upplevelsen och uttrycket av rörelse i landskapet. I arbetet används teori i form av två begreppspår: fragment och helhet, respektive taktil skala och visuell skala, där dessa fungerar som ledsagare både i studiens moment av beskrivning och analys, och i gestaltungsarbetet. Metoden som används i studien är inspirerad av Bernard Lassus' *Inventive analysis*, där tid, historia, och minnen är centrala begrepp. Landskapets överlagringar och förändring över tid studeras både i fält och genom litteratur- och kartstudier, parallellt med skissande i fält. Fallstudien behandlar den norra delen av Hammarbyskogen i Stockholm, med en förlängning fram till Årstaskogen i väster och till Nackareservatet i öster.

De arkitektoniska tillägg som utgör studiens resultat visar exempel på hur det befintliga landskapets form genom byggda element kan uppmärksammas både visuellt och taktilt, samt hur tilläggen kan generera upplevelse av landskapet genom rörelse. Resultatet visar även ett förhållningssätt till arkitektur i förhållande till begreppen fragment och helhet, där arkitekturen ses som enstaka fragment i ett gränslöst stadslandskap, präglad av både fragmentering och en underliggande helhet.

Abstract

The subject of this study is the relation between landscape, architecture, and motion. The aim is to examine how movement – as in walking, and as a feature of the landscape itself – might be highlighted by architectural additions. Movement as concept is represented both by the activity of walking, and by the form of the landscape, seen as a consequence of motion. The study examines the existing landscape's characteristic and significant features, and in what way architectural additions through visual and tactile qualities might enhance the experience and expression of motion in the landscape. Fragment and unity, along with tactile scale and visual scale, are key concepts in the study, both in investigating and analyzing the existing landscape, and in the design process. The methodological framework is inspired by Bernard Lassus' *Inventive analysis*, where time, history, and memory all are key concepts. Historical layers within the landscape, and development over time, is studied both through field work and the study of literature and maps. Frequent visits at site - walking, resting, sketching and taking notes – are an important aspect of the method. The site of the study is the northern part of Hammarbyskogen in Stockholm, and its connection to Årstaskogen in the west, and to Nackareservatet in the east.

The proposed additions show how the form of the existing landscape can be accentuated both visually and tactilely, and how the additions might encourage an experience of the landscape through motion. The result of the study highlights a possible approach to architecture in relation to fragmentation and unity, where architectural elements are viewed as singular objects in a city landscape without limits, a landscape characterized by both fragmentation and an underlying unity.

Tack

Rickard,
för stöd, samtal, goda råd, och all tid.

Gunilla,
för ditt engagemang i mitt arbete.

Inledning	2
Syfte och frågeställningar	3
Material	4
Metod	4
Teori	5
<i>Promenera och ströva</i>	5
<i>Fragment och helhet</i>	6
<i>Visuell och taktil skala</i>	7
<i>Visuell helhet och taktila fragment</i>	8
Översikt referenser – teori och praktik	8
Disposition	10
 Landskapet	 11
Introduktion	12
 Under och invid broarna	 16
Plats och historia	19
Till fots	23
Mellan skogarna, och Gamla begravningsplatsen	29
<i>Under broarna</i>	30
<i>Gamla begravningsplatsen</i>	35
 Höjden och backen	 42
Plats och historia	45
Till fots	49
Ett annat brolandskap	55
<i>I väster</i>	56
<i>Nedanföör Kalmgatan</i>	56
<i>Längs bergets kant</i>	61
 Lilla Sickla	 70
Plats och historia	73
Till fots	77
Parken vid Lilla Sickla	83
<i>Alsumpskogen</i>	84
<i>Allén</i>	89
 Fragmenten i helheten	 93
Avslutning	94
 Diskussion	 96
 Käll- och litteraturförteckning	
 Bildförteckning	

Inledning

Imagine yourself in Central Park one million years ago. You would be standing on a vast ice sheet, a 4000-mile glacial wall, as much as 2000 feet thick. Alone on the vast glacier, you would not sense its slow crushing, scraping, ripping movement as it advanced south, leaving great masses of rock debris in its wake. Under the frozen depths, where the carousel now stands, you would not notice the effect on the bedrock as the glacier dragged itself along.¹

Landskapet är format av rörelse: långsamma, geologiska processer, eller snabba processer initierade av mänsklig verksamhet. Rörelsen tar form i stadslandskapet som vatten, vägar, höjder, dalar, vegetation, sprickor, bebyggelse. Hur vi rör oss i landskapet är avgörande för hur vi upplever det – till fots, på cykel, i bil, tåg, tunnelbana, buss – med en bestämd destination eller inte. Perspektivet för denna studie är människan som rör sig till fots i landskapet, där landskapet upplevs från marken, och i rörelse.

¹ Robert Smithson, "Fredrick Law Olmstead and the Dialectical Landscape" (1973), *Robert Smithson: The Collected Writings*, Jack Flam (ed.), University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1996, s. 157.

Stockholms skärgårdslandskap av öar, fastland, och vatten, har tydliga förkastningsbranter i öst-västlig riktning. Branta och mörka norrsidor reser sig upp från vattenrummen, som Södermalm mot Riddarfjärden och Saltsjön, och Hammarbyhöjden och Årsta mot Årstaviken och Hammarby sjö. Där vattnet längs sprickdalarna öppnar upp sig blir förkastningsbranterna synliga, och himlen blir större. I nord-sydlig riktning löper Stockholmsåsen, som skär genom branterna vid Södermalms respektive Johanneshovs norra sidor. I Stockholms byggnadsordning beskrivs hur branterna, som varit svåra att bebygga, är ett landskapselement "[...] med stor betydelse för stadens horisontlinjer och landskapsrum."² I Riksintresset Stockholms innerstad beskrivs uttryck för riksintresset bland annat som "[...] Stockholmska särdrag som anpassningen till naturen, fronten mot vattenrummen och Stockholms inlopp, både från Saltsjön och Mälaren. Vyerna från viktiga utsiktspunkter, blickfång, kontakten med vattnet."³ Hammarbyskogen i öster och Årstaskogen i väster följer en av förkastningsbranterna, som viker undan när Stockholmsåsen bryter igenom vid punkten där Skanstullsbron och Johanneshovsbron landar vid Gullmarsplan.

Bebyggelse och vägar i Hammarbyhöjden är ett exempel på arkitektur som accentuerar landskapets karaktär, där lamellerna poängterar väderstreck, höjder och dalar i och med sin orientering i landskapet, och sin form.

För Hammarbyskogen – mellan den norra delen av Hammarbyhöjden och branten ned mot Hammarby sjöstad – finns planer på omfattande ny bebyggelse. Delområdet kallat "Sjöstadshöjden" visar vägar och bebyggelse i hela norra delen av Hammarbyskogen, som bland annat ska överbrygga brantens nivåskillnader genom att bygga över Hammarbyvägen.⁴ Beskrivningen av utbyggnaden av delområdet "Hammarbyskogen" ger uttryck för en form av läsbarhet i landskapet som tydligt utgår från ett planperspektiv, istället för människan till fots på marken. Begrepp och ord som "knyta samman", "stadsmässig miljö", "orienterbarhet", och "trygg och säker koppling" används i en och samma mening, för att beskriva en illustrerad struktur där det befintliga landskapets läsbara former raderas.⁵

Den befintliga bebyggelsen i Hammarbyhöjden å ena sidan, och den planerade å andra sidan, ger uttryck för två skilda förhållningssätt till hur människan till fots läser landskapet den rör sig i.

Syfte och frågeställningar

Syftet med denna studie är att undersöka hur rörelse – människans och landskapets – kan uppmärksammas och gestaltas genom tillägg i form av byggda element. Människans rörelse representeras i studien av aktiviteten att gå. Landskapets rörelse representeras i studien av två olika tempon: dels den mycket långsamma geologiska rörelsen, och den form som är dess konsekvens. Dels den snabba linjära rörelsen framåt i tiden, där framför allt mänsklig aktivitet på olika sätt formar landskapet.

² Stockholms stadsbyggnadskontor, *Stockholms byggnadsordning – ett förhållningssätt till stadens karaktärsdrag*, 1999, s. 24.

³ *Områden av riksintresse för kulturmiljövården i Stockholms län (AB län) enligt 3 kap 6 § miljöbalken*
Hämtad från: https://www.raa.se/publicerat/varia2012_6.pdf (2019-03-05), s. 33.

⁴ Stadsbyggnadskontoret Stockholms stad, *Program Hammarbyhöjden och Björkshagen*, Dnr. 2012-10147. Hämtad från: <http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/Pagaende-planarbete/PagaendePlanarbete/Planarende/?journalnumber=2012-10147> (2019-02-15), s. 34–37.

⁵ *Program Hammarbyhöjden och Björkshagen*, 2017, s. 38.

Landskapet är, enligt Anne Whiston Spirn, ”[...] products of both nature and culture [...]”.⁶ I linje med Whiston Spirns beskrivning definieras landskapet i denna studie som både det fysiska landskapet vi ser, med berg, skog, vatten, byggnadsverk, vägar, och det landskap som kan vara delvis dolt, bärande på symbolik, narrativ och historia.

Genom en fallstudie undersöks hur ett landskaps form kan förmedlas och upplevas genom en adderad arkitektur. Frågorna som studien behandlar är:

- Vilka element i och/eller aspekter av landskapet framstår som karaktäristiska och betydelsebärande, och varför?
- På vilka sätt, och genom vilka element, kan gestaltade tillägg i landskapet visuellt och taktilt förstärka upplevelsen och uttrycket av rörelse i landskapet?

Material

Denna studie behandlar en del av Hammarbyskogen i Stockholm, och dess förlängning västerut mot Årstaskogen, och österut mot Nacka. Landskapet som studeras stäcker sig från Årstaskogens östra kant, till gården Lilla Sickla i Nackareservatet, nära gränsen mot Nacka kommun. Materialet har en stor geografisk utbredning och delas därför in i tre avsnitt, som utgör fokusområden för beskrivning, analys, och gestaltning.

Studieobjektet Hammarbyskogen med omnejd är en del av mitt geografiska närområde. Att objektet är tillgängligt är av betydelse i relation till studiens metod för analys: en metod som baseras på att objektet kan undersökas vid upprepade tillfällen, och över lång tid. Landskapet lämpar sig även mycket väl för en studie av rörelse – det är ett landskap med stora nivåskillnader och tydliga riktningar i form av exponerade höjder och bergssidor, som möter lågt och plant liggande vägar och bebyggelse.

Slutligen menar jag även att Hammarbyskogen är viktig att studera i sin nuvarande form, i och med att den står inför en möjlig och omfattande förändring i form av bebyggelse av bostäder, vägar, skolor och förskolor.

Metod

Materialet studeras genom ett flertal platsbesök, där skissande, fotograferande, och skrivande används för insamling och dokumenterande av intryck. Studier av litteratur, bilder, och kartor pågår parallellt. Materialet beskrivs och analyseras i text och bild, där resultatet utgör underlag för studiens gestaltningsdel. Den teori som ligger till grund för både analys- och gestaltningsarbetet, beskrivs under rubriken teori. Gestaltningsdelen beskriver och illustrerar ett idéförslag, genom text, skisser, och bilder.

I studiens alla delar tar jag fasta på begreppet *haptisk*, i betydelsen ”möjlig att förnimma med känselsinnet.”⁷ Det innebär att studiet av materialet på plats, dels genom stilla närvaro, dels gående och i rörelse, är avgörande för att lära känna landskapet. Platsbesöken fortgår löpande under arbetet, och utgör på så sätt en viktig del av skissprocessen.

⁶ Anne Whiston Spirn, ”’One with Nature’: Landscape, Language, Empathy, and Imagination”, *Landscape Theory*, red. Rachael Ziady DeLue & James Elkins, Routledge, New York, 2008, s. 44.

⁷ Nationalencyklopedin (uppslagsord: haptik), <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/haptisk> (2019-02-11).

I arbetet är jag influerad av metoden *inventive analysis*, beskriven av Bernard Lassus.⁸ Metoden går i korthet ut på att vid upprepade tillfällen, vid olika tider på dygnet och i olika årstider och väderlek vistas i sitt material, och genom en ”floating attention” få kunskap om materialet, parallellt med att leta minnen, historier, och historia kring platsen, från olika källor. Geologi, bruk av landskapet och dess förändring över tid, men även berättelser och spår av minnen i landskapet vägs in i arbetet. Det jag läser som centralt i metoden – och som jag tar fasta på i mitt arbete – är förhållandet till tid: dels att undersöka och beskriva materialets överlagringar av olika tider, och dess förändring över tid, dels att spendera mycket tid med materialet för att lära känna det. I metoden finns ingen gräns mellan informationsinsamling i fält och i litteratur å ena sidan, och processen att värdera och göra ett urval av den information som samlats å andra sidan. I denna studie har jag valt att inleda varje kapitel med en kort sammanfattad historik kring respektive landskapsutsnitt. Det inledande avsnittet följs av en beskrivning och analys – som återger mina intryck från platsbesök, färgade av min förståelse av landskapet baserat på studier av dess historia.

Studiens gestaltungsdel utreder inte idéförslagets genomförbarhet vad gäller konstruktion, ekonomi, tillgänglighet eller säkerhet.

Teori

Promenera och ströva

Ordet promenad bär både på betydelsen att gå, och betydelsen av en fysisk plats, eller väg, att promenera på.⁹ Landskapsparken, med idén om människans rörelse längs en gestaltad promenad med mer eller mindre regisserade vyer och händelser, är den tradition som denna studie förhåller sig till – även om rörelsen som en avgörande aspekt i det gestaltade landskapet har en längre historia än så.¹⁰ En för denna studie viktig parameter inom landskapsparken är den rörliga blicken, *the mobile gaze*, där nya upptäckter görs längs promenaden, och där vyer hela tiden förändras i förhållande till betraktarens ändrade position.

Mari Hvattum, med flera, skriver att ”From Joseph Addison to William Gilpin and from Alexander Pope to Claude-Henri Watelet, the walk had long been conceived as a perceptual participation in the landscape – an involvement both forming and transforming its surroundings.”¹¹ Formuleringen sätter fingret på en viktig aspekt av landskapsparken, nämligen vandrarens/besökarens delaktighet i skapandet av betydelse. Katja Grillner pekar på tre aspekter hos besökaren som aktiveras i mötet med landskapsparken: *bodily*, *sensual*, och *imaginative*, där kroppens rörelse, sinnesintryck, och sinnets rörlighet alla är av betydelse vid skapandet av mening.¹² Läsaren/betraktaren/vandraren som en kreativ medpart i skapandet av ett verk, är en process som beskrivs inom receptionsteori. Receptionsteori har sitt ursprung inom litteraturvetenskapen, och intresserar sig för förhållandet mellan text och läsare. Texten ses som ett råmaterial, som bearbetas av läsaren i en kreativ process, där

⁸ Bernard Lassus, ”Inventive Analysis” (1989), *The Landscape Approach*, Bernard Lassus, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.

⁹ Svenska akademins ordbok (uppslagsord: promenad), <https://www.saob.se/artikel/?seek=promenad&pz=1> (2019-04-25).

¹⁰ John Dixon Hunt, “‘Lordship of the Feet’: Toward a Poetics of Movement in the Garden”, *Landscape Design and the Experience of Motion*, Michel Conan (red.), Dumbarton Oaks, Washington, 2003.

¹¹ Mari Hvattum, Brita Brenna, Beate Elvebakk, Janike Kampeveld Larsen, “Introduction: Routes, Roads and Landscapes”, *Routes, Roads and Landscapes*, Mari Hvattum (red.) m.fl., Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2011, s. 1.

¹² Katja Grillner, *Ramble, linger and gaze: dialogues from the landscape garden*, diss., Tekniska högskolan i Stockholm, Institutionen för arkitektur, 2000, s. 254.

meningen, eller berättelsen, skapas i mötet mellan text och läsare.¹³ Att receptionsteori kan vara relevant inom arkitektur lyfts fram av John Dixon Hunt, där arkitekturen utgör texten, att läsas och tolkas av en besökare.¹⁴ Hunt menar att receptionsteori kan vara användbart dels som ett perspektiv vid forskning kring historiska anläggningar, dels som ett perspektiv i en designprocess. I denna studie används inte receptionsteori aktivt, men idén om vandraren som en medskapare av arkitekturens och landskapets betydelse, där varje subjekt har sin egen tolkning, är en av studiens utgångspunkter.

Människans rörelse till fots i landskapet beskrivs av Bernard Lassus, som sammanfattar hur kroppen upplever terrängen, där markens alla material i olika lager och i olika förhållanden, formar upplevelsen av landskapet:

That the landscape is formed through walking, and no longer only through the fixity of belvederes and viewpoints (that is, walking as link, as underlying continuity, forms landscape) [...] The landscape path is obviously related to walking, to the temporal scale, to the sensations felt by the foot: ascents, descents, obstacles, mountain tracks, roughness or softness of materials, fluidity or firmness of their foundation, variability of ground according to atmospheric and seasonal changes.¹⁵

I denna studie tar jag, liksom Lassus i sin text, fasta på vandrarens rörelse i landskapet, snarare än vyerna som möter vandraren längs vägen. Hunt definierar tre typer av rörelse – inte specifika för landskapsparken, utan gällande för gestaltade landskap generellt, även nutida – ”[...] a ritual walk or procession, a stroll and a ramble.”¹⁶ Dessa tre följer en avtagande grad av kontroll, där processionen eller den rituella rörelsen är starkt styrd, promenaden något friare men fortfarande kvar på stigen med ett mål i sikte, och slutligen strövandet, som är det mer planlösa vandrandet, som kan äga rum i öppnare sammanhang och utanför anlagda stråk. Rörelse i denna studie representeras dels av min egen i landskapet som en del av min arbetsprocess, dels av hur jag föreställer mig att andra vandrare rör sig, och kommer att röra sig, i landskapet. Dessa rörelser, i relation till Hunts kategorier, är ibland en promenad, ibland ett strövande. Min utgångspunkt i studien är, liksom Hvattums med fleras, att *hur* vi rör oss genom och över landskapet, är avgörande för hur vi uppfattar det.¹⁷

Helhet och fragment

Mari Hvattum beskriver spänningen mellan helhet och fragmentering som en del av staden, där rörelse kan tyckas binda samman fragment, men inte nödvändigtvis gör dom till en enhet: ”[...] while movement and circulation may seem to tie things together, they do not guarantee their meaningful coming together.”¹⁸ Hvattum baserar sitt resonemang på Carl XIV Johans vision om en landskapspromenad mellan det kungliga slottet inne i Oslo, och halvön Bygdøy strax utanför staden.¹⁹ En sammanhängande landskapspromenad färdigställdes aldrig, men Bygdøy utvecklades under 1800-talet till ett friluftsmuseum, och ett besöksmål för Osloborna. Bygdøy kan förstås som en strävan efter

¹³ Se exempelvis: Wolfgang Iser, *The Implicit Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1990 (1974).

¹⁴ John Dixon Hunt, *The Afterlife of Gardens*, Reaktion Books, London, 2004.

¹⁵ Bernard Lassus, ”The Paths” (1994), *The Landscape Approach*, Bernard Lassus, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998, s. 82.

¹⁶ Hunt, 2004, s. 146.

¹⁷ Hvattum, Brenna, Elvebakk, Kampevold Larsen, 2011, s. 3.

¹⁸ Mari Hvattum, ”The Garden and the City: Fragmented Dreams of Totality”, *Phenomenologies of the City: Studies in the History and Philosophy of Architecture*, Henriette Steiner & Maximilian Sternberg (red.), Ashgate Publishing, Farnham Surrey, England, 2015, s. 135–136.

¹⁹ Hvattum, 2015, s. 137.

en estetisk enhet menar Hvattum, där en sammanhängande landskapspromenad skulle binda samman staden med parken, och där en upplevelse av enhet skulle skapas genom rörelse.²⁰ Hvattums beskrivning av filosofen August Wilhelm Schlegels idé om att se konstverket som en helhet, ett mikrokosmos, exemplifieras av Bygdøy som ett enhetligt gestaltat landskap.²¹ Min förståelse av Hvattums resonemang är att Bygdøy kan ses representera idén om landskapet som en helhet, och hur upplevelsen av enhet bara fungerar i det egna, slutna systemet, och inte i relation till staden utanför.

Att sträva efter helhetliga miljöer menar jag är en paradox inom landskapsarkitektens eller arkitektens praktik i staden, där det ligger i stadslandskapets natur att vara fragmenterat. Att i det mångfacetterade stadslandskapet försöka skapa samband, sammanhang, och helhet för människan i rörelse, riskerar att landa i isolerade öar, i likhet med Bygdøy i Hvattums text. I denna studie gör jag en tolkning av Hvattums resonemang om fragmentering, rörelse, och helhet, där jag använder begreppen *helhet* och *fragment* som ledsagare i min gestaltning. I studien representeras fragmenten inte främst av vyer, utan av enstaka byggda element i landskapet. Att addera fragment i ett landskap, eller att på olika sätt poängtera befintliga fragment genom tillägg, relateras till en tanke om helhet – där en rörelse genom landskapet möjliggör upptäckter längs en promenad, utan att denna rörelse i sig innebär att landskapet upplevs som en sammanhängande helhet för vandraren.

Visuell och taktil skala

För människan i rörelse är hela kroppen av betydelse: ögat bedömer avstånd och terräng, samtidigt som fötterna förflyttar sig. Kroppen parerar, och balanserar. Förhållandet mellan det nära, och det på avstånd, beskrivs av Lassus genom begreppen *visuell skala* respektive *taktil skala*. Lassus skriver att:

The tactile scale is the one in which we move, in which it is required to acknowledge ourselves with precision: to park our car, locate the stairs, and open the door. [...] Beyond the tactile scale is the visual scale, a zone in which phenomena, even if they provide us with various sensations, are only visual.²²

Min tolkning av Lassus resonemang kring de två skalorna, är att de är avgörande dels för arkitektens förståelse för relationen mellan skalorna i sin gestaltning, dels att de är avgörande för hur människor upplever och läser en miljö. Den taktila skalan är den vi har nära oss. I linje med det menar jag att den taktila skalan också följer med oss – miljön närmast oss är den taktila, och den byts hela tiden ut när vi befinner oss i rörelse. Det som syns på avstånd kommer nära, och kan beröras. I denna studie använder jag växelverkan mellan begreppen taktil skala och visuell skala i både analys och gestaltning – där vissa aspekter lyfts fram som framför allt taktila, andra som framför allt visuella, i förhållande till den position jag själv, för tillfället, har i landskapet.

Att Lassus beskriver det taktila och det visuella via *skala* poängterar hur människan i rörelse upplever arkitektur och landskap. I begreppet skala finns rörelse inbyggt, dels etymologiskt, dels i hur det

²⁰ Hvattum, 2015, s. 138.

²¹ Hvattum, 2015, s. 144-145.

²² Bernard Lassus, "Tactile Scale – Visual Scale" (1961), *The Landscape Approach*, Bernard Lassus, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998, s. 43.

beskriver ett förhållande, eller en relation.²³ Robert Smithson beskriver skillnaden mellan storlek och skala, i samband med arbetet med The Spiral Jetty:

Size determines an object, but scale determines art. A crack in the wall if viewed in terms of scale, not size, could be called the Grand Canyon. A room could be made to take on the immensity of the solar system.²⁴

För kroppen i rörelse förändras hela tiden relationen mellan det som ligger nära, och det som ligger långt bort. Jag kan låstas att jag håller något jag ser på avstånd mellan mina fingrar. Jag kan ligga på marken, titta in i mossan, och föreställa mig att den är en skog. Lassus begrepp kan därför användas både för att läsa hela det komplexa landskapet, och som ledsagare i gestaltningen då de påminner mig i skissandet om relationen öga, fot, avstånd, och rörelse.

Visuell helhet och taktila fragment

Begreppsparet fragment/helhet relateras i studien till begreppsparet visuell skala/taktil skala. Den visuella skalan representeras av landskapet som utblick och mål för rörelsen, som något man rör sig mot, och genom. Den visuella skalan har en avgränsning i enheten meter, och behandlar utbredningen av det studerade materialet som helhet. Den taktila skalan representeras i studien av kroppens rörelse, av doft, material, detaljer som kan rymmas i, eller beröras av handen. Den taktila skalan har en avgränsning i enheten millimeter, och behandlar enstaka element och detaljer – fragment – i det studerade materialet, och i den adderade arkitekturen.

Översikt referenser – teori och praktik

Denna studie använder teori som en utgångspunkt för ett gestaltungsarbete, och sätts därför här in i ett sammanhang inom både teori och praktik. De exempel som finns under översikten utgör ett litet urval inom det omfattande ämnet människans rörelse i landskapet.

Människans rörelse till fots i landskapet, och framför allt i stadslandskapet, är ett ämne som studeras, och har studerats, från olika perspektiv. En introduktion till ämnet, och en ingång till fortsatt läsning, kan vara antologin *Walking and the Aesthetics of Modernity: Pedestrian Mobility in Literature and the Arts*. Som antologins titel indikerar, ger den flera exempel på betydelsen av rörelse till fots, inom litteratur, film, konst, och filosofi.²⁵

Tidigare nämnda *The Afterlife of Gardens* av John Dixon Hunt behandlar relationen mellan rörelse och meningsskapande i det anlagda landskapet, där receptionsteori på olika sätt prövas i relation till framför allt historiska parker och trädgårdar. Framför allt är det rörelsen till fots som behandlas, men Hunt undersöker även hur rörelse i högre hastigheter påverkar upplevelsen av landskapet.

²³ Svenska akademins ordbok (uppslagsord: skala), https://www.saob.se/artikel/?unik=S_03257-0162.IYTT&pz=3 (2019-04-24).

²⁴ Robert Smithson, "The Spiral Jetty" (1972), *Robert Smithson: The Collected Writings*, Jack Flam (red.), University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1996, s. 147.

²⁵ *Walking and the Aesthetics of Modernity: Pedestrian Mobility in Literature and the Arts*, Klaus Benesch & François Specq (red.), Palgrave Macmillan US, New York, 2016.

Texterna i antologin *Landscape design and the experience of motion* behandlar utifrån vitt skilda perspektiv rörelse och gestaltade landskap.²⁶ Texterna är grupperade under tre breda teman: relationen rörelse och *the picturesque*, relationen kultur, beteende, och upplevelse av rörelse, och relationen rörelse och meningsskapande. För denna studie är framför allt Stephen Banns text om Bernard Lassus av intresse, liksom John Dixon Hunts text om olika former av rörelse i anlagda landskap, trots att mycket känns igen från *The Afterlife of Gardens*.

Routes, Roads and Landscapes behandlar rörelse i landskapet liksom dess fysiska manifestation, i form av vägar och stigar, och hur dessa representeras i form av kartor, illustrationer, och planer. I introduktionen lyfter författarna vägarnas betydelse för studier av hur landskapet har brukats, betraktats, och förstått över tid: "If 'landscape' is defined as culturally configured nature, then infrastructure may be considered the single most important factor generating it."²⁷

I relation till att uppleva staden genom att gå, är Guy Debords *Theory of the Dérive and Definitions* värd att nämna, där *dérive* beskrivs som en växelverkan mellan att låta tillfälligheter styra, och att följa specifika regler och instruktioner. *Dérive* sammanfattas av Debord som "[...] a technique of rapid passage through varied ambiances. *Dérives* involve playful-constructive behavior and awareness of psychogeographical effects, and are thus quite different from the classical notions of journey or stroll."²⁸ Michel de Certeau skriver i *The Practice of Everyday Life*, kapitlet *Walking in the City*, att "The act of walking is to the urban system what the speech act is to language or to the statements uttered",²⁹ och relaterar gåendet till olika uppfattningar om tid och rum, och som jag tolkar det, lyfter fram gåendets roll i meningsskapandet för stadsbon i rörelse.

En referens som jag upptäckte först i slutskedet av denna studie, är Per Wirténs *Där jag kommer ifrån: kriget mot förorten*.³⁰ Boken beskriver en vandring i Stockholms förortslandskap, där författaren längs vägen berättar både sin egen, och stadens, historia. Händelser och platser genererar kedjor av associationer, och leder till reflektioner kring de idéer som format staden, och våra föreställningar och bilder av staden. Gåendet som praktik vid studiet av stadslandskapet är en viktig aspekt i boken, och av intresse i relation till denna studies metod.

Stockholms historiska gröstrukturplanering representeras här av *Generalplan för Stockholm 1952*. Planen beskriver att "Det synes lättare och riktigare att genomföra ett system av gröna kilar, som tränger in i och delar upp stadsbygden, än att ha ett grönbälte omkring densamma. Både topografi och trafiksystem inbjuder till en sådan lösning."³¹ Vid planering av stadens grönområden beskrivs hur dessa ska bilda sammanhängande system som ska kunna nås från alla delar av staden, där befolkningen ska kunna leka, gå, och vila. De gröna kilarna finns fortfarande kvar i Stockholms gällande översiktsplan från 2018, och Hammarbyskogen norra sida pekas ut som en "kommunal grön infrastruktur av betydelse för Stockholms biologiska mångfald."³²

²⁶ *Landscape Design and the Experience of Motion*, Michel Conan (red.), Dumbarton Oaks, Washington, 2003.

²⁷ Hvattum, Brenna, Elvebakk, Kampevold Larsen, 2011, s. 2.

²⁸ Guy Debord, "Theory of the Dérive and Definitions" (1958), *The People, Place and Space Reader*, Jen Giesecking & William Mangold (red.), Routledge, New York, 2014, s. 65.

²⁹ Michel de Certeau, *The practice of everyday life*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, (1984) 1988, s. 97.

³⁰ Per Wirtén, *Där jag kommer från: kriget mot förorten*, Albert Bonniers förlag, Stockholm, 2010.

³¹ *Generalplan för Stockholm 1952*, utarbetad av Stockholms stad, Stadsplanekontoret, 1952, s. 151.

³² *Översiktsplan för Stockholms stad*, 2018, s. 88.

Hämtad från: https://vaxter.stockholm/globalassets/tema/oversiktplan-ny_light/oversiktplan-2018-12-19.pdf (2019-02-20)

Landskapsarkitekten och konstnären Bernard Lassus är ett exempel på en skrivande praktiker där teori och praktik samverkar. Tidigare nämnda *The Landscape Approach* är en sammanställning av dels teoretiska texter, dels genomförda eller tänkta projekt. I relation till denna studies metod är Lassus ett exempel på hur teori och praktik influerar varandra generellt i ett konstnärligt arbete. Lassus egen praktik är också ett exempel på hur text, berättelse, läsning, och landskap relaterar till varandra. I och med det sätter jag även in Lassus i ett receptionsteoretiskt sammanhang.

Två pågående större arkitekturprojekt, som på olika sätt förhåller sig till människans rörelse genom landskapet, är Naturvårdsverkets Naturumsprojekt, och det norska Turistvägsprojektet. De nämns här i sin egenskap av samtida exempel på en storskalig landskapsarkitekturstradition – utan några andra jämförelser mellan dessa projekt och min egen studie. Ett naturum beskrivs som "[...] en port till naturen i allmänhet och ett visst naturområde i synnerhet."³³ Flera naturumsanläggningar har höga arkitektoniska ambitioner när de initieras, både vad gäller själva naturumsbyggnaden, och övriga tillägg i landskapet i form av exempelvis rastplatser, stigar, entréer, parkeringar.³⁴ Naturumsprojektet menar jag tar fasta på människan i rörelse till fots, och upplevelsen att befinna sig i landskapet – men där byggnaden också ofta tydligt har utgått från vyer ut mot landskapet, att betrakta från en viss punkt. Naturumsprojektet har också ett uttalat pedagogiskt syfte, som jag menar kan relateras till landskapsarkitekturens berättande, men där mål och medel skiljer sig åt.

Turistvägsprojektet drivs av Statens vegvesen i Norge.³⁵ Här är naturligtvis den bilburna människan i fokus, där landskapet upplevs från bilfönstret. Vissa vyer längs vägen är utvalda, att betraktas från en viss punkt av resenären som kliver ur sin bil för en stund. Janike Kampevold Larsen beskriver projektet som "An expanded park with meandering paths and fixed viewpoints [...]"³⁶, och sätter därmed in projektet i landskapsarkitekturstraditionen – men i ett högre tempo än den gående människans. Även turistvägsprojektet har en hög arkitektonisk ambition, där arkitekturen i sig blir en anledning att besöka en plats.

Disposition

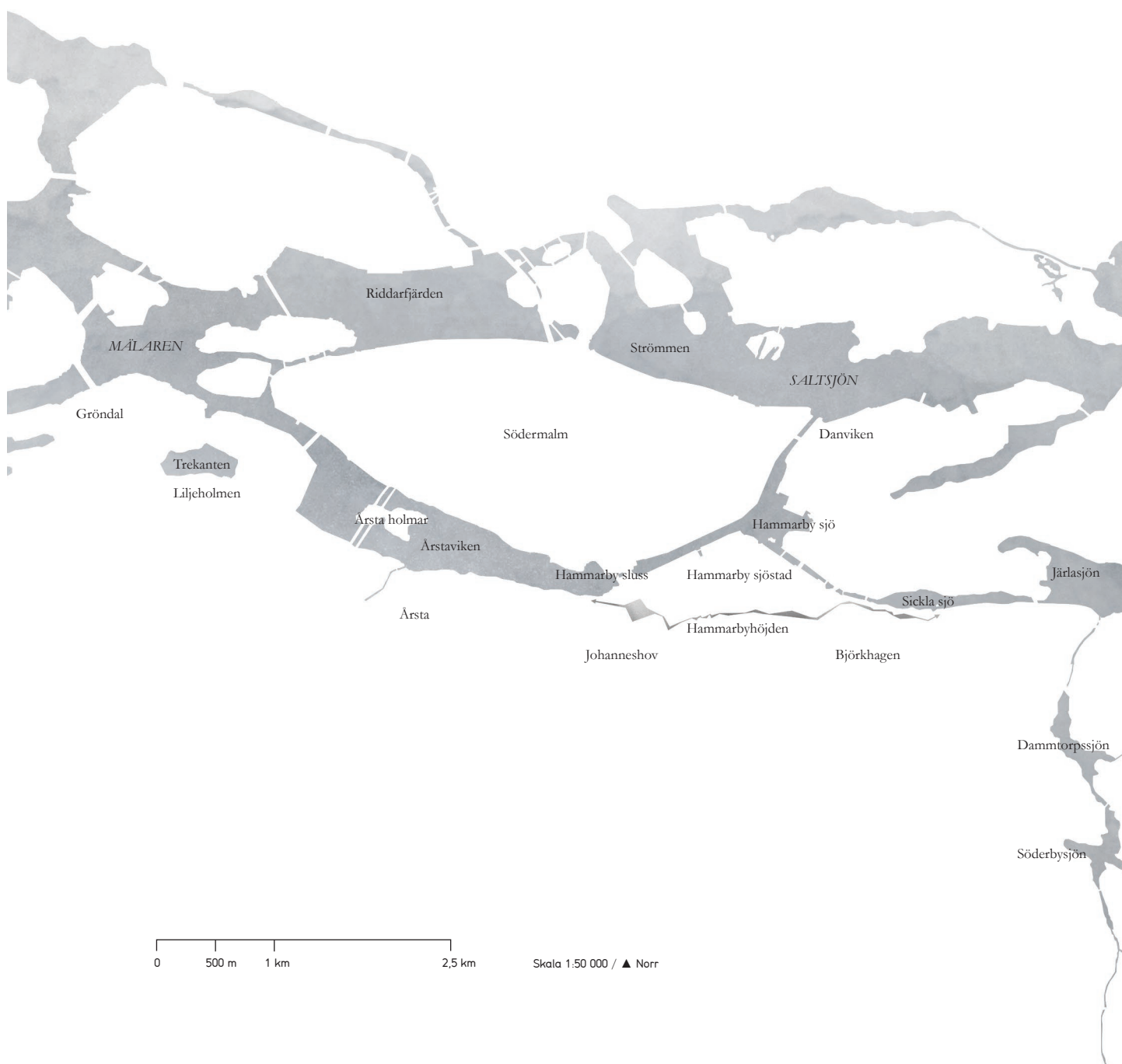
Studiens inledning består av en beskrivning av tematiska, geografiska, metodologiska, och teoretiska utgångspunkter för studien. Studien har tre centrala kapitel, där varje kapitel behandlar ett geografiskt utsnitt i landskapet: *Under och invid broarna*, *Höjden och backen*, och *Lilla Sickla*. De tre kapitlen följer i sin tur samma disposition, där ett inledande avsnitt beskriver utsnittet vad gäller dess plats och historia, följt av en beskrivning och analys av landskapets karaktär, samt ett avslutande gestaltungsavsnitt. I gestaltungsavsnittet har fokuspunkter valts, där mer detaljerade idéer illustreras och beskrivs. De tre kapitlen utgör studiens kärna, och inleds med en kort introduktion (*Landskapet*), samt avslutas med en kort sammanfattning (*Fragmenten i helheten*). Studien avslutas med en diskussion där resultat och erfarenheter diskuteras i relation till ämne, teori, och metod.

³³ Naturvårdsverket, <https://www.naturvardsverket.se/Var-natur/Skyddad-natur/Naturum/> (2019-03-30)

³⁴ Naturvårdsverket, <https://www.naturvardsverket.se/Var-natur/Skyddad-natur/Naturum/Naturums-arkitektur-/> (2019-03-30)

³⁵ Nasjonale turistveger, <https://www.nasjonaleturistveger.no> (2019-03-30)

³⁶ Janike Kampevold Larsen, "Curating Views: The Norwegian Tourist Route Project", *Routes, Roads and Landscapes*, Mari Hvattum (red), Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2011.

Landskapet

Introduktion

Området som studien behandlar ligger i södra Stockholm, och utgörs av en remsa av den sydligaste delen av landmassan kallad Södertörn. Landskapet gränsar i norr till Årstaviken som är en del av Mälaren, respektive Hammarby sjö som är en del av Saltsjön, på var sida av Hammarby sluss. På andra sidan Årstaviken och Hammarby sjö ligger Södermalm.

Bild 1. (vänster) *Landskapsutsnittets läge i staden*, 2019.
Den grå linjen mellan Hammarbyhöjden och Hammarby sjöstad markerar landskapsutsnittet som studien behandlar.

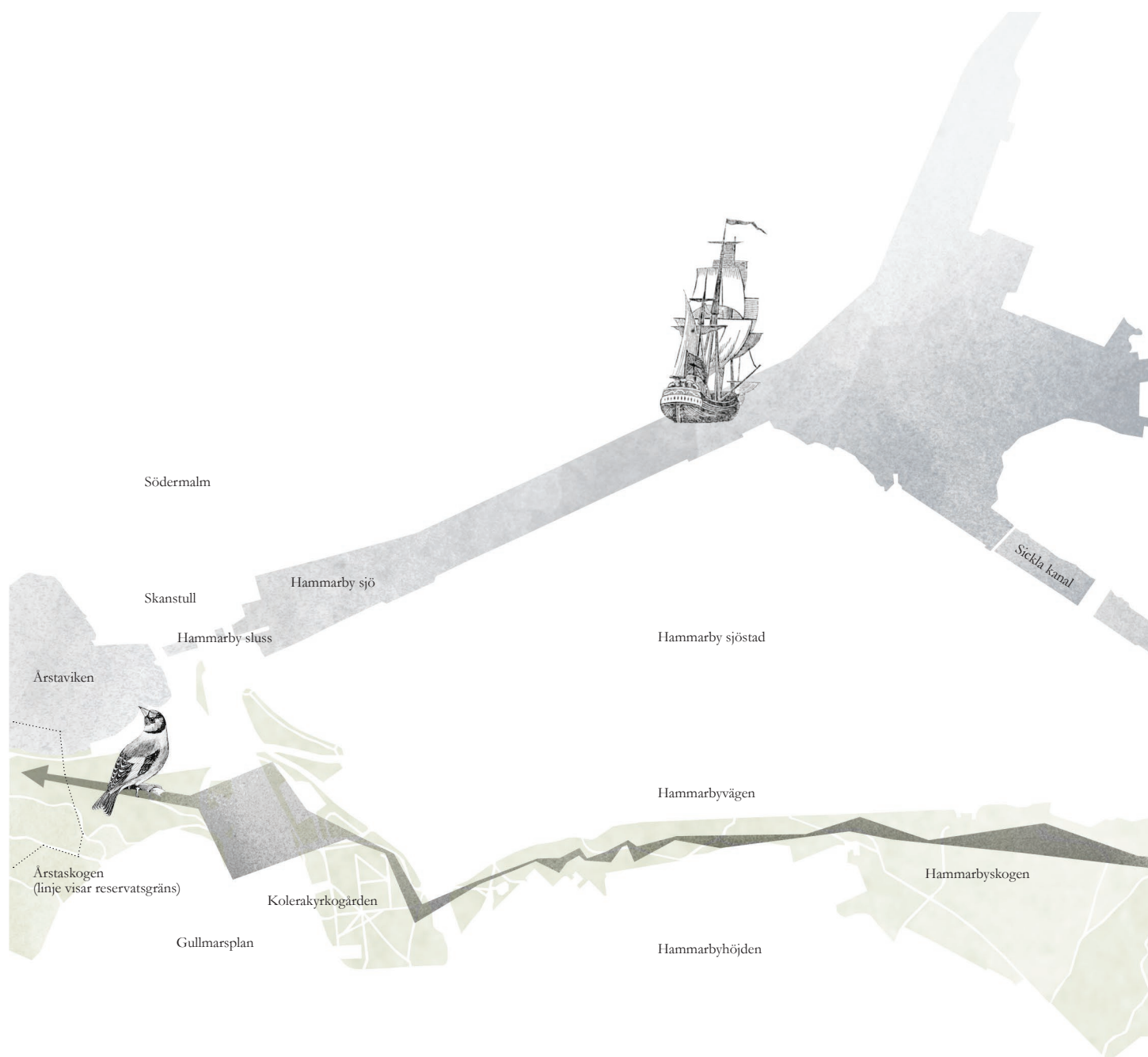

Bild 2. Översikt landskapet nr. 1, 2019.

Bilden visar hela området som studien behandlar, mellan Årtaskogen i väster, och Lilla Sickla i öster.

Den illustrerade sträckningen väst-öst genom landskapet visar remsan i landskapet längs vilken tilläggen adderas.

0 100 200 500 m

Skala 1:10 000 / ▲ Norr

Under och invid broarna

Det första utsnittet utgörs av området som ligger mellan Hammarbyskogens kant i väster och Årtaskogens kant i öster, där förkastningsbranten möter Stockholmsåsen. Här har en viktig vägförbindelse mellan Södermalm och Johanneshov funnits sedan länge, och idag präglas området av trafik, med Gullmarsplan som en nod för kollektivtrafiken.

Bild 3. *Utsnitt 1*, 2019.

Plats och historia

Området för hela det landskap som studien behandlar hörde tidigare till Brännkyrka socken, där slätter och höjder avlöste varandra i ett skogs- och jordbrukslandskap.³⁷ 1913 blev Brännkyrka en del av Stockholms stad.³⁸ På en karta från 1927 domineras området fortfarande av odling i form av koloniträdgårdar och åkrar, och skogarna är utbredda.³⁹ Av de gårdar som då fanns står Sundsta kvar än idag, strax väster om Skansbron, liksom Lilla Sickla i öster, invid Sickla sjö. Den mindre gården Höjden ligger på östra sidan av Gullmarsplan med sparad bebyggelse från 1762,⁴⁰ respektive 1819.⁴¹ Skanskvarn, en kvarn från 1850 som tidigare hörde till Höjden, ligger strax norr om Gullmarsplan, ner i backen mot Årstaskogen.⁴² Johanneshov, Årsta och Hammarbyhöjden detaljplanerades under 1930- och 40-talen, och byggdes snabbt ut.

År 1808, i samband med kriget mellan Sverige och Ryssland, dog många unga som ingick i det så kallade lantvärnet, av köld och sjukdomar. Antalet döda var så stort att ett avtal slöts med Enskede gård att arrendera ett stycke mark söder om Skanstull, för att tjäna som begravningsplats.⁴³ 1831 förlängdes avtalet med Enskede gård, som en förberedelse inför den väntade koleraepidemin. Samma år hägnades platsen in, och ett dödgrävarboställe uppfördes.⁴⁴ 1847 planterades, enligt uppgift, 120 stycken popplar.⁴⁵ Begravningsplatsen blev senare under 1800-talet en så kallad fattigkyrkogård, och Per Anders Fogelström kallar den för ”de utstötts kyrkogård”.⁴⁶ Dödgrävarbostaden finns i områdets sydvästra hörn, på fastigheten Bostället. Innanför staketet till Bostället finns gravstenar samlade, flyttade hit från begravningsplatsen 1947.⁴⁷ Begravningsplatsen användes fram till år 1901⁴⁸, de sista åren som en ”vanlig” begravningsplats. Idag kallas begravningsplatsen för Kolerakyrkogården. På den tidigare nämnda kartan från 1927 är den benämnd Gamla begravningsplatsen, och den har även kallats Skanstulls begravningsplats.⁴⁹ Kolerakyrkogården beskrivs som en unik miljö, i och med att området som helhet finns bevarat, med dödgrävarbostaden intakt i sitt ursprungliga sammanhang.⁵⁰

Göta landsväg, eller Götavägen, var en del av den så kallade Eriksgatan, som bland annat gick genom Brännkyrka.⁵¹ Göta landsväg löpte ungefär i samma läge som dagens Skansbacken, och passerade över till Södermalm vid det smala näset mellan Årstaviken och Hammarby sjö. Från 1700-talet fram till 1862 fördes dödsdömda längs Götgatan till en avrättningsplats öster om dagens Gullmarsplan, i det område som idag heter Hammarbyhöjden.⁵² Näset mellan Årstaviken och Hammarby sjö utgjorde

³⁷ Johan Arvid Widegren, *Brännkyrka genom tiderna: en hembygdsskildring omfattande närmast Brännkyrka och Enskede församlingar i Stockholm*, Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1942, s. 36–37.

³⁸ Widegren, 1942, s. 39.

³⁹ *Stockholms stad med omnejd i 12 blad, Enskede*. Hämtad från: <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/31529> (2019-03-12)

⁴⁰ Bebyggelseregistret, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000327062> (2019-03-05)

⁴¹ Bebyggelseregistret, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000327061> (2019-03-05)

⁴² Bebyggelseregistret, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000291402> (2019-03-10)

⁴³ Per Anders Fogelström, *Söder om tullen*, Bonniers, Stockholm, 1969, s. 21–22.

⁴⁴ Brita Zacke, *Koleraepidemin i Stockholm 1834: en socialhistorisk studie*, diss., Stockholms universitet, Monografier utgivna av Stockholms stad, 1971, s. 47.

⁴⁵ Widegren, 1942, s. 70.

⁴⁶ Fogelström, 1969, s. 21.

⁴⁷ Bebyggelseregistret, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000285560> (2019-03-05)

⁴⁸ Stockholmskallan, <https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/Stockholmsplatser/kolerakyrkogarden/> (2019-03-04)

⁴⁹ Stadsholmen, *Bostället 1, Olaus Magnus väg 5*, 2013. Hämtad från:

[http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/Grid.fwx?archiveId=5000&search=\(IPTC:187%20contains\(SSM_DOK_000340_bostallet1.pdf\)\)](http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/Grid.fwx?archiveId=5000&search=(IPTC:187%20contains(SSM_DOK_000340_bostallet1.pdf))) (2019-03-09)

⁵⁰ Stadsholmen, 2013, s. 4.

⁵¹ Widegren, 1942, s. 103.

⁵² Fogelström, 1969, s. 18.

länge den enda landförbindelsen söderut.⁵³ Näset öppnades upp när Hammarbyleden anlades, beslutad år 1914 för att underlätta båttrafik och hamnverksamhet. Den öppningsbara Skansbron stod färdig 1925, och leden togs i bruk 1926.⁵⁴

Utöver Skansbron finns ytterligare två broar som förbinder Södermalm och Johanneshov: Skanstullsbron från 1947 och Johanneshovsbron från 1984, som båda angör Gullmarsplan. Fredriksdalsbron, som är en bro för spårvägen kallad Tvärbanan, stod färdig 2002.⁵⁵ Norr och öster om Gullmarsplan tar Årstaskogen vid, som sedan januari 2018 är ett naturreservat tillsammans med Årsta holmar ute i Årstaviken. Den rådande reservatsgränsen slutar på behörigt avstånd från Gullmarsplan, som är en del av stadsutvecklingsområdet kallat Söderstaden.⁵⁶ Vid Mårtensdal byggs nya kontorsfastigheter under vårvintern 2019, med ett högt och brett torn i fastighetens nordvästra hörn, mellan Tvärbanan och Hammarbybacken.⁵⁷

⁵³ Fogelström, 1969, s. 9.

⁵⁴ Gunnar Sillén, *Kvarnhjul och fabriksskorstenar: Nackas industriär, Nacka kulturnämnd*, Växjö, 2012, s. 116.

⁵⁵ Rundquist arkitekter, <http://rundquist.se/fredriksdalsbrons/> (2019-03-05)

⁵⁶ Stockholm växer, <https://vaexer.stockholm/omraden/soderstaden/gullmarsplan-nynasvagen/> (2019-02-20)

⁵⁷ Stockholms stadsbyggnadskontor, Planavdelningen, *Detaljplan för fastigheten Mårtensdal 6 mm*, Dp 2012-02448-54, 2013. Hämtad från: <http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/?searchtype=map&journalNumber=Pl+2868>

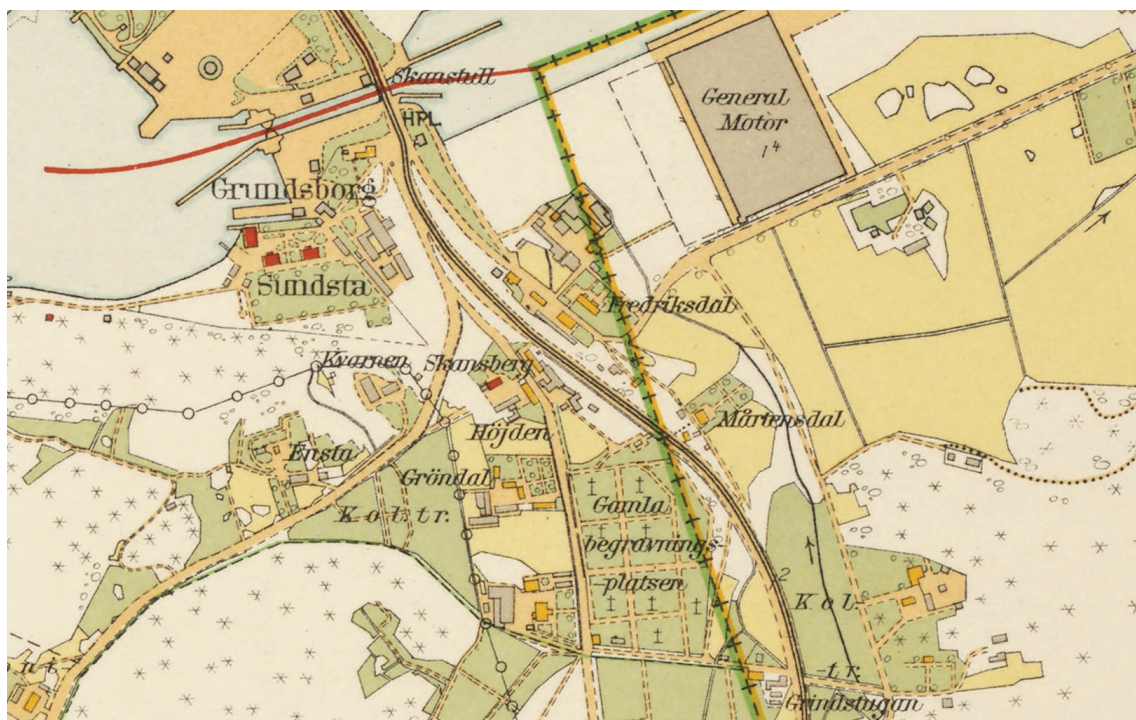

Bild 4. (överst) Topografiska corpsen, *Trakten omkring Stockholm i IX blad/V*, 1861. Bilden är beskuren.

Bild 5. (nederst) H Helleberg och E Pählman, *Generalstabens litografiska anstalt, Stockholms stad med omnejd, Enskeide*, 1921-1927. Bilden är beskuren. På kartan syns Gamla begravningsplatsen (Kolerakyrkogården), Höjden och Sundsta. General Motors har etablerats sig i det som idag är Hammarby sjöstad.

Bild 6. (överst) Oscar Bladh, *Skansbro*, 1931-32.
 Bilden är tagen från Årstaviken, med Sundsta strax väster om Skansbron.

Bild 7. (nederst) Oscar Bladh, *Skanstull*, 1935.
 Bilden är tagen från söder. I högra hörnet syns Höjden, med begravningsplatsen bakom.
 Längst upp syns bergskanten upp mot det som ska bli Hammarbyhöjden.

Till fots

Bygget av de två högbroarna, Skanstullsbron och Johanneshovsbron, har påverkat landskapet på flera sätt. Stockholmsåsen är inte lika synlig, i och med att den sammanfaller med broarnas landfästen på Johanneshovssidan. Sundsta, som tidigare tittade fram ur Årstaskogens skugga i ett fint läge vänt mot väster, ligger idag i broarnas skugga. Broarna påverkar utsikten mot Södermalm och mot Johanneshov. Samtidigt ger broarna och deras fästen området en tydlig karaktär av brolandskap, där pelarnas höjder mäter nivåskillnaden från Skansbrons fäste vid vattnet, till högbroarnas fäste i berget vid Gullmarsplan. Den mjukt svängda Fredriksdalsbron löper in under, och upp längs med Skanstullsbron. Johanneshovsbron gör en svag sväng uppåt åt andra hållet. De tre broarna har olika form på pelare, balkar, och spann, alla i betong. Rumsligt garanterar broarna även fortsättningsvis en viss visuell öppenhet i landskapet, till skillnad från den höga och massiva bebyggelsen som under de senaste åren växt fram i Fredriksdal och Mårtensdal. Tornet som byggs i Mårtensdal täpper effektivt till vyn mot Hammarbyhöjden, sett från östra Södermalm.

Gåendes upp från Skansbron längs Hammarbybacken går det att nå Skansbacken via en trappa, här kallad Skanstrappan. Uppe bakom trappans krön ser jag Höjden. Längs Hammarbybackens sida i öster finns en hög beklädnadsmur. Muren är relativt ny, troligen en konsekvens av en sänkning och breddning av Hammarbybacken i samband med bygget av Tvärbanan, och anslutningar för biltrafik mot Hammarby sjöstad.⁵⁸ Vid Skanstrappans fot tar en enkel trätrappa vid, här kallad Sundstatrappan, som leder längs backen under högbroarna, ned mot Årstavikens vatten. Skanstrappan är synlig och, enligt min bedömning, välanvänd. Sundstatrappan försvinner ned i den mörka slänten under broarna, och syns dåligt både från Hammarbybacken och Sundstabacken nere vid Årstaviken. För någon som önskar ta sig till fots från Hammarbybacken mot Årstaskogen, är förbindelsen visuellt otydlig.

Uppe vid Skanstrappans krön rör jag mig in under broarna, längs Skanstullsbrons fäste. Det rundade berget tar vid mot Årstaskogen, det blir brant, och svårt att ta sig vidare. Under broarna finns spår i leran efter hundar, människor, och cyklar. Det höga bruset från trafiken avtar, och det är märkbart tystare här. Tillbaka vid trappans krön syns Kolerakyrkogården. Skansbacken går mellan fastigheterna Skansbacken 1 och 2, som gemensamt kallas Höjden. Fastigheterna har målade trästaket ut mot Skansbacken, och jag passerar tydligt genom den äldre gårdsmiljön. De två äldre byggnaderna på var sida är av trä med lockpanel, målade ljus gula. Efter Höjden syns mynningen till en gångtunnel, där jag kan gå på en och samma marknivå under Nynäsvägen, mot Årsta. Genom tunneln skimtar jag slänten upp mot Värmdö gymnasium. Skanskvarn nås genom att svänga höger efter att ha passerat tunneln. Strandpromenaden längs Årstaskogens fot nås via en brant backe som är svårtillgänglig, framför allt under vinterhalvåret.

Kolerakyrkogården ligger omgärdad av vägar. På dess norra sida löper en vältrafikerad gång- och cykelväg som ansluter till gångtunneln mot Årsta, respektive cykelpåfarten till Skanstullsbron. Kolerakyrkogården avgränsas av ett rödmålat trästaket. Platsen fick ett nytt staket i samband med en upprustning i slutet av 1990-talet, och staketet har breda stolpar med ett kvadratisk snitt, och enkla följare av stående brädor. På en informationsskylt går det att läsa att staketet har fått sin form efter en förlaga, ett fotografi där ett staket som tidigare fanns på platsen syns.⁵⁹ Innanför staketet växer stora

⁵⁸ Stockholms stadsbyggnadskontor, Planavdelningen, *Detaljplan för kv Mårtensdal mm*, Dp 1999-00327-54, 2000. Hämtad från: <http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/> (2019-03-04)

⁵⁹ Informationsskylt vid kyrkogårdens västra sida, läst 2019-02-19.

lövträd, och på sommaren högt gräs och annan undervegetation. Att området inte är en park berättas dels genom den extensiva skötseln, dels genom bristen på tydlig struktur och innehåll. Här växer lönn, ekar och lindar, alm, fågelbär, några tallar i nordöst, och syrémbuskage framför allt i den centrala delen. Ett antal yngre lindar är planterade i rader, och tillkom i samband med upprustningen. En del äldre träd står i rader, men många andra tycks ha växt upp spontant, och sparats. Ett nät av gångvägar korsar platsen, där den mest frekventerade löper från väst till öst: mellan Gullmarsplan och vägen ned mot Hammarby sjöstad. Längs huvudstråket finns belysning i form av parkstolpar i svart gjutjärn och med en historiserande lyktarmatur.

Marken inne på kyrkogården är böljande, och ibland syns djupare svackor. I Riksantikvarieämbetets beskrivning står det att ”Inom området finns ett flertal oregelbundna förhöjningar 2-6 m diam och 0,2-0,5 m h vilka möjligen kunna utgöra spår av gravar el dyl.”⁶⁰ I beskrivningen framgår även att begravningsplatsens utbredning är osäker. I det nordöstra hörnet står ett kors av gjutjärn som markerar Johannes Weilbachs grav. Runt det rödmålade lilla Bostället löper ett trädgårdsstaket med stående, täta spjälor. Gravstenarna innanför staketet är tätt placerade, med en knapp meter mellan, i ett ganska regelbundet system. De flesta stenarna är liggande, och små. De minsta är runt 200 mm i kvadrat, de lite större ungefär 300–400 mm i kvadrat. Många stenar är från barngravar, med bara ett namn, och i vissa fall årtal. De är delvis täckta av löv, mossor och fjolårsgräs, och skräp har samlats mot staketet. Flera av stenarna är av granit, några av marmor eller slipad diabas. Några stående stenar finns, där ett par stycken har vält. Jag borstar bort löv och gräs, stenarna är våta, kalla, och skrovliga under min hand. Trots trafikbruset blir jag berörd av platsen, av de till synes bortglömda, och nötta stenarna, och av intrycket av brist på omvårdnad.

I Stockholms översiktsplan anges att ”Det är strategiskt viktigt att stärka det ekologiska sambandet mellan Årstaskogen och Hammarbyhöjden”⁶¹, samt att detta ska göras för att ”[...] stärka regionala ekologiska funktioner, men också för att förbättra kommunala gröna samband.”⁶² Det är här, över eller under trafikapparaten av vägar och broar, som sambandet bör stärkas och förbättras. Översiktsplanens formuleringar pekar på ekologi och större gröna samband – men här finns även ett för staden mycket specifikt landskap, där förkastningsbranten möter Stockholmsåsen. Här finns rester av Göta landsväg, och längs den andra element som vittnar om stadens historia. För den promenerande människan, är vägen mellan Hammarbyskogens avslut och Årstaskogen inte lätt att hitta. Av de två passager mellan Hammarbyskogen och Årstaskogen som finns – under broarna, eller i tunnel under vägen – menar jag att den första har störst utvecklingspotential. Dels som ett ekologiskt samband på grund av sin bredd och öppenhet, dels som ett upplevelsemässigt rikare stråk. Kopplingen under broarna kan visa på Göta landsvägs dragning, gårdsmiljön vid Höjden, och även på brolandskapet och åsen. För den gående kan Kolerakyrkogården vara en plats för kontemplation, där både rörelsen och tanken kan stanna en stund vid de minnen och de historier som platsen bär på.

⁶⁰ Riksantikvarieämbetet fornsök, <https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/5592e51f-85a1-4ca6-bb2d-0e2fbb28fba2> (2019-03-10)

⁶¹ *Översiktsplan för Stockholms stad*, 2018, s. 157.

Hämtad från: https://vaer.stockholm/globalassets/tema/oversiktsplan-ny_light/oversiktsplan-2018-12-19.pdf (2019-02-20)

⁶² *Översiktsplan för Stockholms stad*, 2018, s. 162.

Bild 8. (överst, vänster) *Under broarna 1*, 2015.
Mot Skanstullsbrons fäste. Till vänster syns Skanstrappan. Vid Skanstrappans fot tar Sundstatrappan vid.

Bild 9. (överst, höger) *Under broarna 2*, 2019.
Skanstullsbrons fäste till vänster, Sundsta skymtar mellan pelarna.

Bild 10. (nederst) *Kolerakyrkogården*, 2019.
Bilderna är tagen med Olaus Magnus väg i ryggen. Till vänster syns Bostället med sitt trädgårdsstaket.

Bild 11-13. (överst) *Sigrid* / *Lilla Greta 1891-1892* / *Lilla Ernst, 2019*.
 Bild 14-16. (mitten) *Lilla Gustaf* / *Lilla Hilma 1 år* / *Lilla Lisa, 2019*.
 Bild 17-19. (nederst) *Elsa* / *Lilla Selma* / *Lilla Elsa 1889-1893, 2019*.

Bild 20-22. (överst) Elsa (diabas) / Sofia Tengelin / Charlotta Möller 1820-1854, 2019.
Bild 23-25. (mitten) Okänd (mossa) / Gerda / Lilla Axel 1896-1897, 2019.
Bild 26-28. (nederst) Gerda Svensson 1894-1897/ Erik / Okänd (ankaret), 2019.

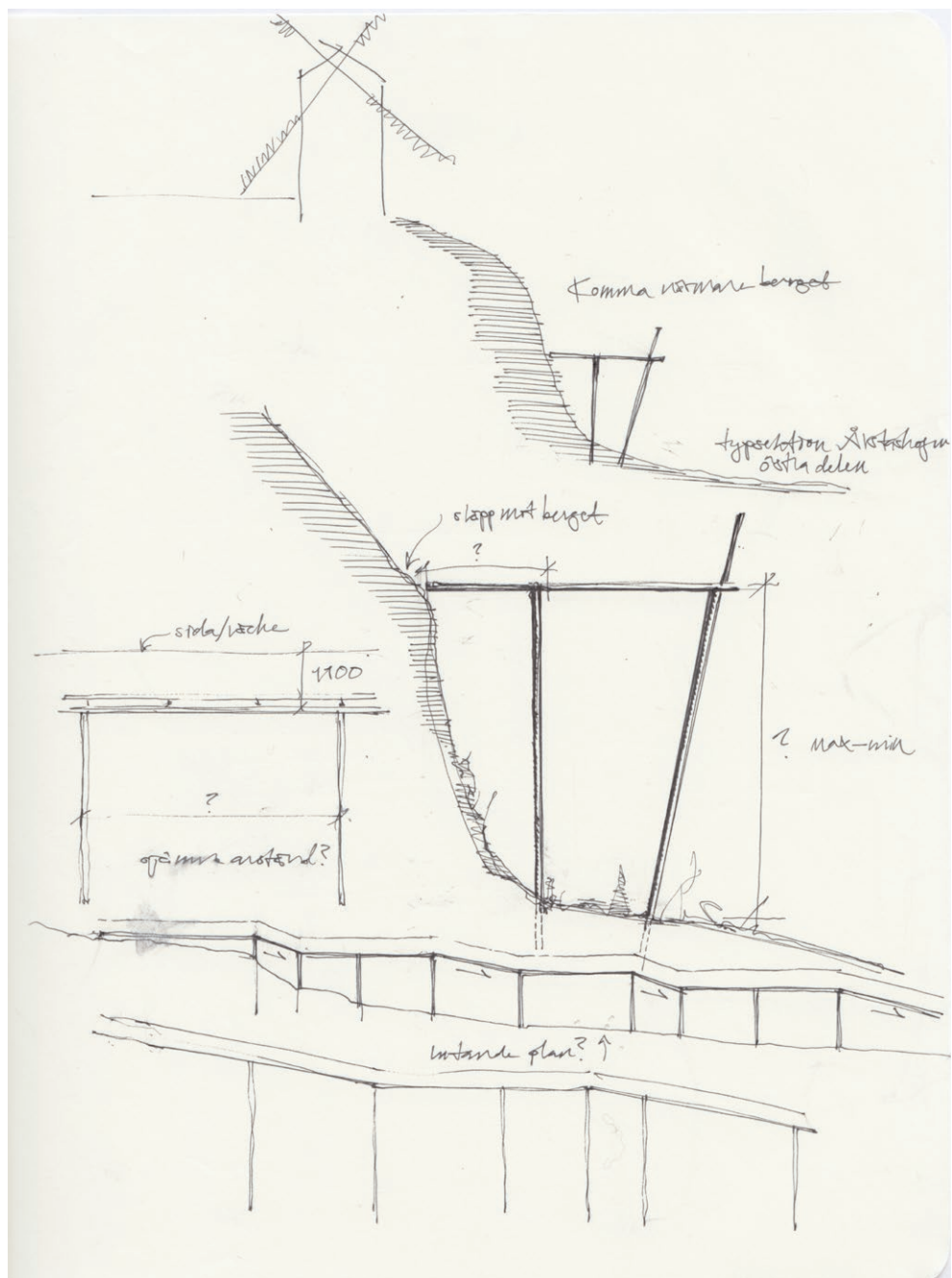

Bild 29. Under broarna, skiss 1, 2019

Mellan skogarna, och begravningsplatsen

De två fragment som jag lägger till längs det första utsnittet är dels en byggd förbindelse mellan Skansbacken och Årstaskogen, dels en ny gräns som markerar Kolerakyrkogårdens utbredning och betydelse.

Under broarna

Den byggda förbindelsen utgörs av en brokonstruktion av stål, som en upphöjd promenad mellan Skansbacken och Årstaskogen. Sedd på avstånd poängterar bron bergets utbredning, höjd, och form, och ger en fysisk koppling mellan åsen och branten som är visuellt tydlig. Bron är ett tillägg som ger en förståelse för att det är möjligt att nå skogen till fots, direkt från Skansbacken. Den möjliggör en upplevelse av det på ett sätt storslagna brolandskapet, och av det unika landskapet där åsen möter branten. Den upphöjda promenaden utgår från kanten av Skansbacken, och går in under broarna, längs Skanstullsbrons fäste. Tystnaden och skuggan under broarna markerar övergången till Årstaskogen. När broarna passerats sjunker marken undan och bron lyfter, den lutar och vinklar sig ned mot anslutningen till Årstaskogens strandpromenad. Bron närmar sig skogen via det mjukt rundade berget, där den gående får en förståelse för branten. Där det är möjligt ligger bron nära berget, så att vandraren kan nå bergssidan, känna kyla, doft, och fukt. Promenadens golv och sidor utgörs av gallerdurk. Durken gör att du ser marken under och omkring dig när du går. Du befinner dig högt upp, och känslan är hisnande. För människor som befinner sig på avstånd, och ser promenaden utifrån, anas berget bakom promenadens sidor, och människor i rörelse på bron avtecknas mot bergssidan. Materialet i bron är rosttrögt stål, som behandlas med linolja för att få en mörkare ton.

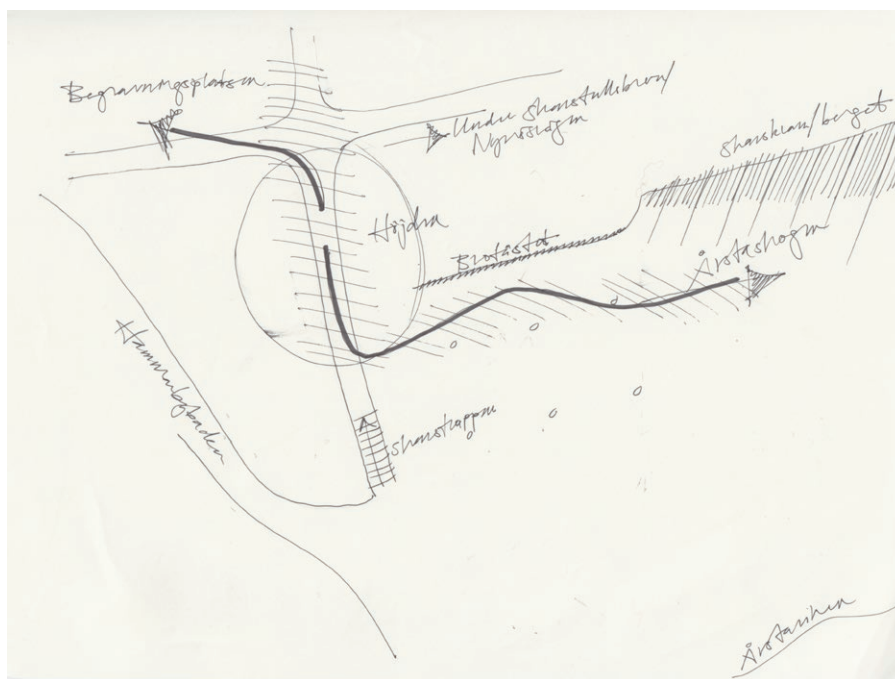
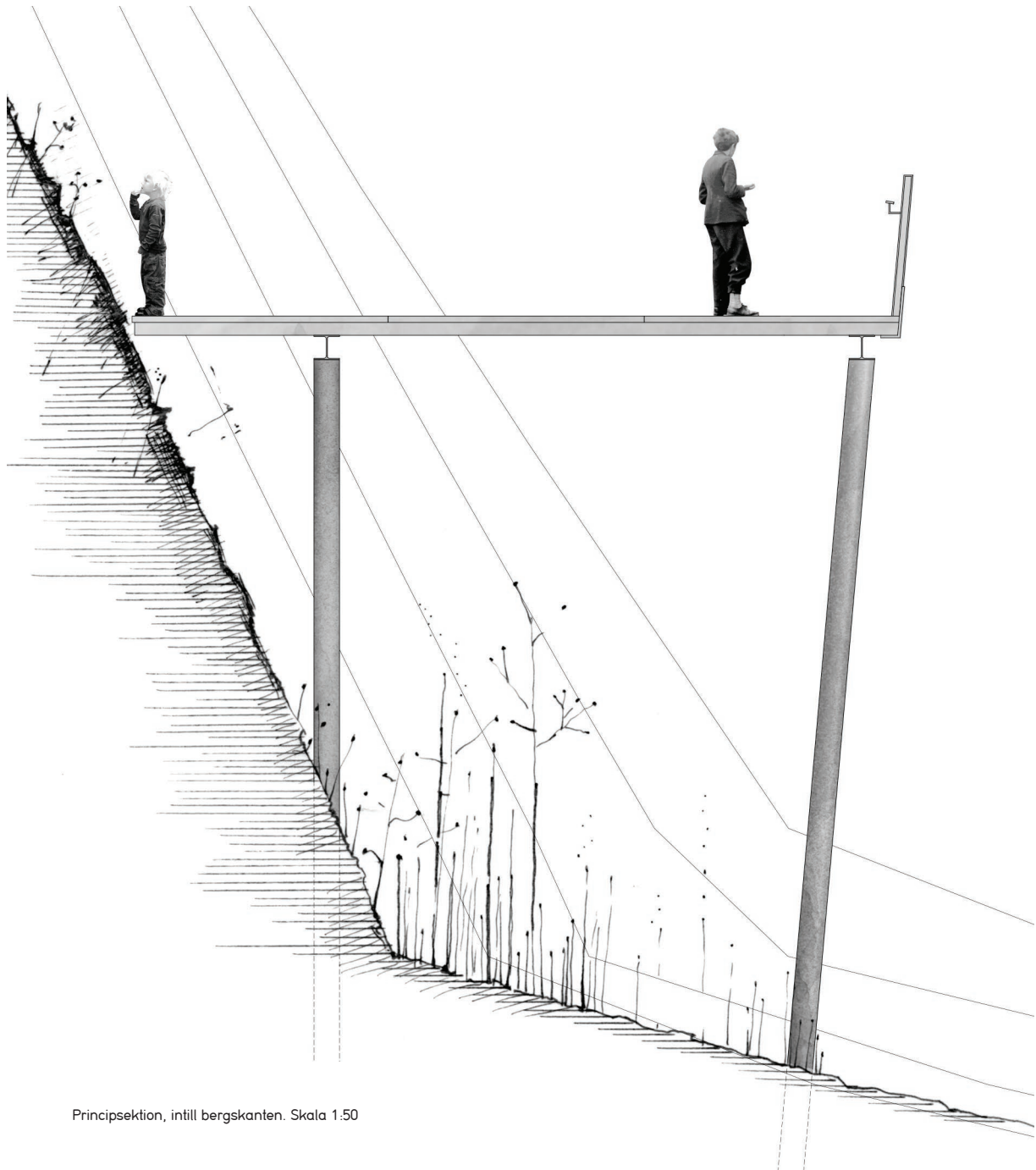

Bild 30. *Under broarna, skiss 2, 2019*

Brons bredd varierar mellan 2000 och 6000 mm, och är bredast i de partier som kommer närmast bergskanten. Där bron inte ligger intill berget har den två sidor, och blir som ett tråg där båda sidorna har en lutning utåt. Brons sidor är 1100 mm höga med en handledare 900 mm över golv. Bron följer bergets nivåer och form, vilket gör att längslutningen varierar, mellan 1:7 och 1:30. Den totala höjdskillnaden är ungefär 16,5 meter.

Principsektion, intill bergskanten. Skala 1:50

Bild 31. *Under broarna, principsektion, 2019*

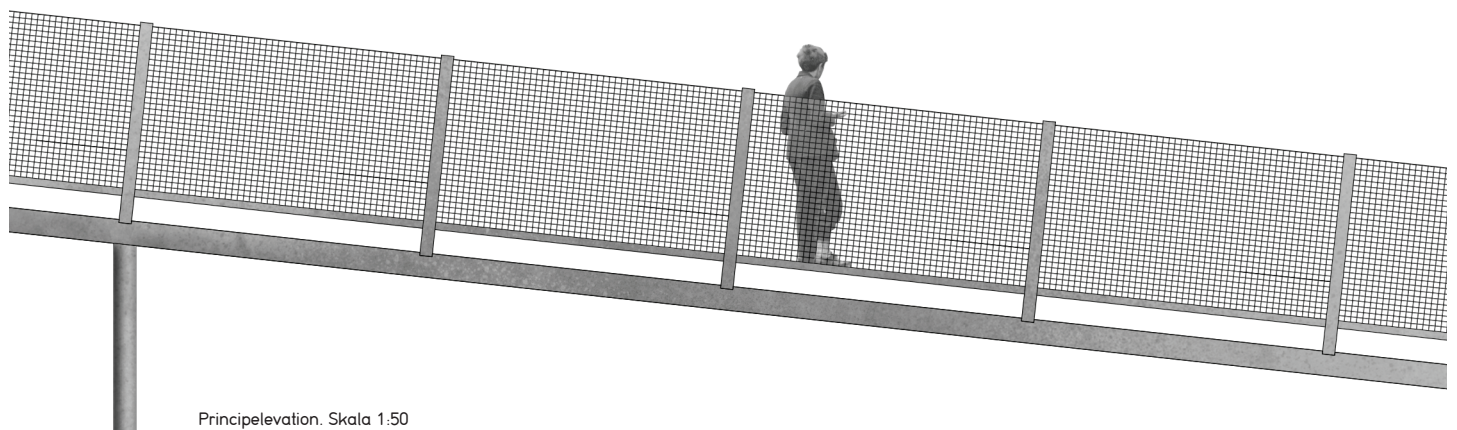
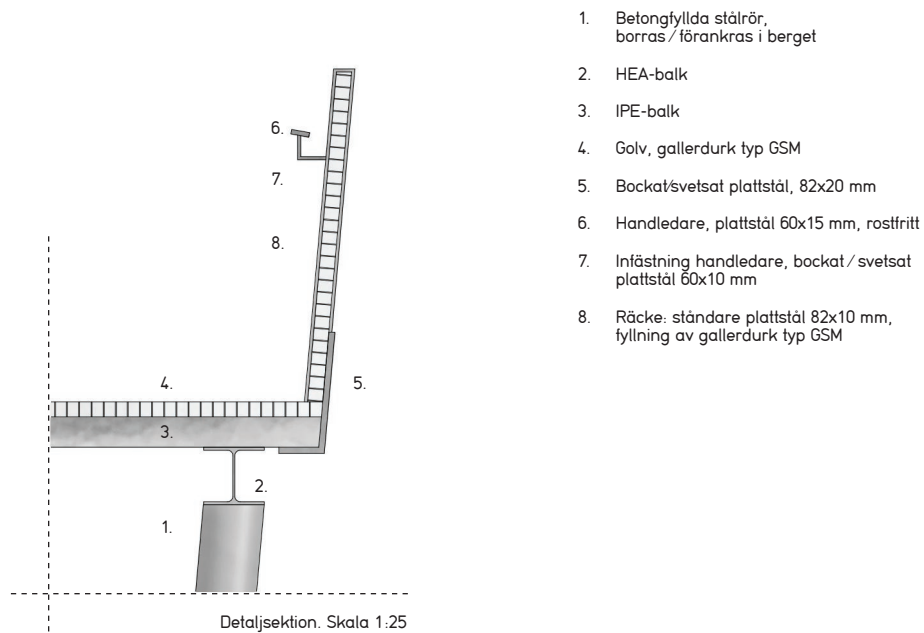

Bild 32. (överst) *Under broarna, sektion detalj*, 2019
 Bild 33. (nederst) *Under broarna, principelevation*, 2019

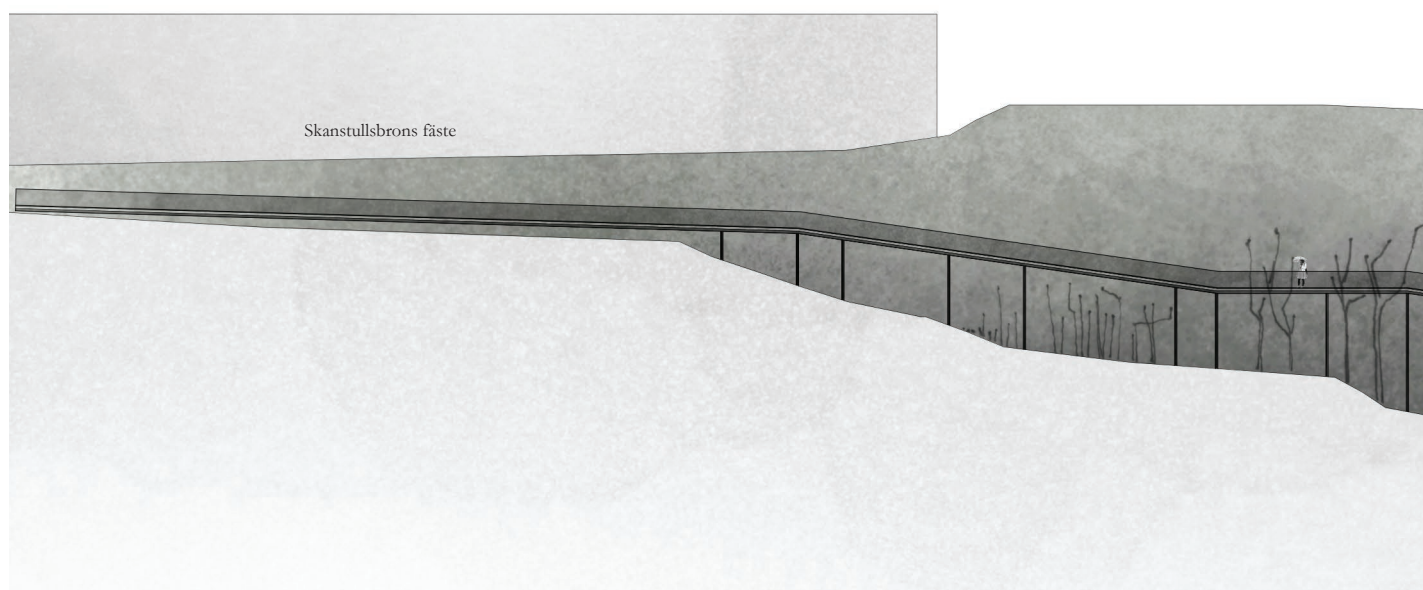
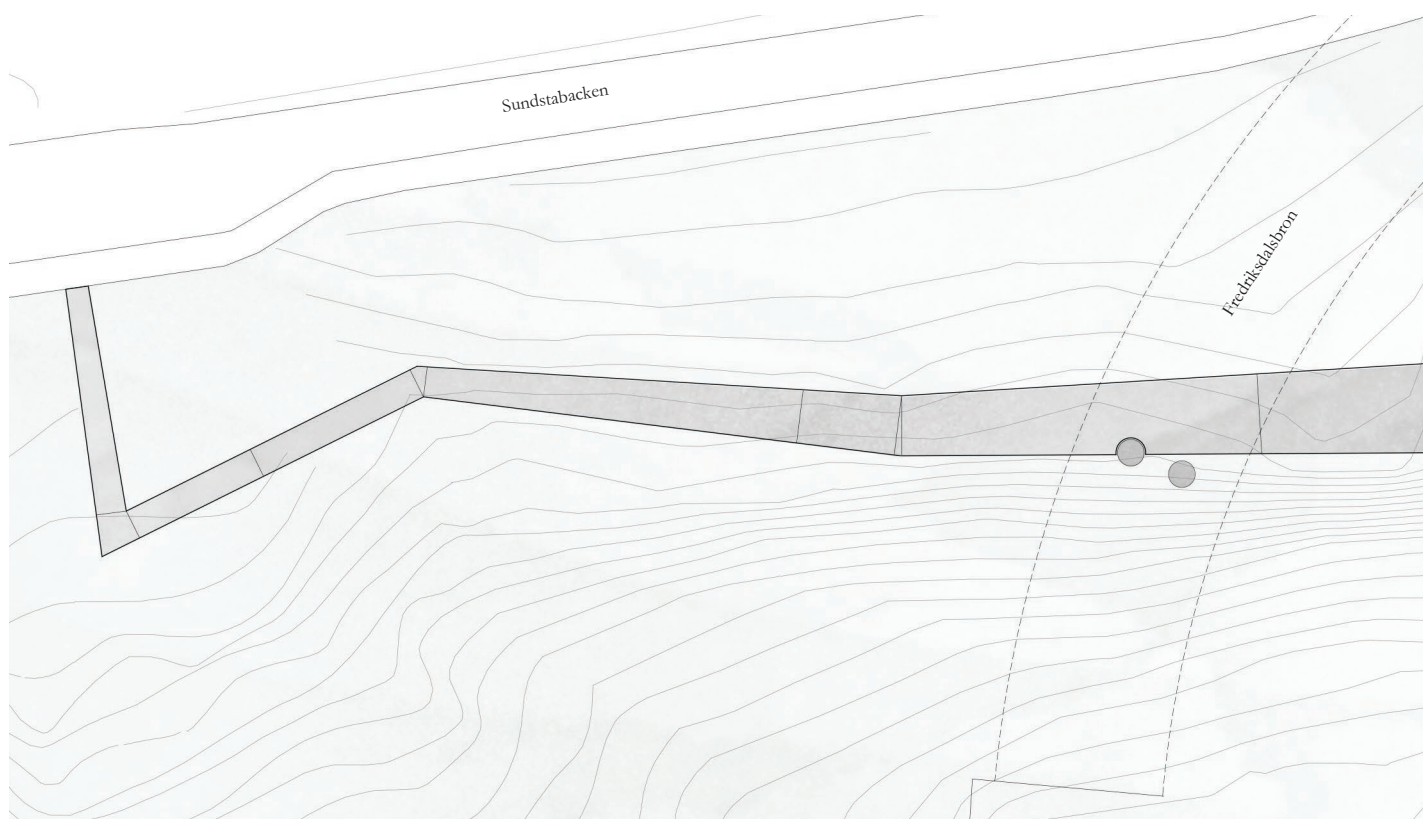
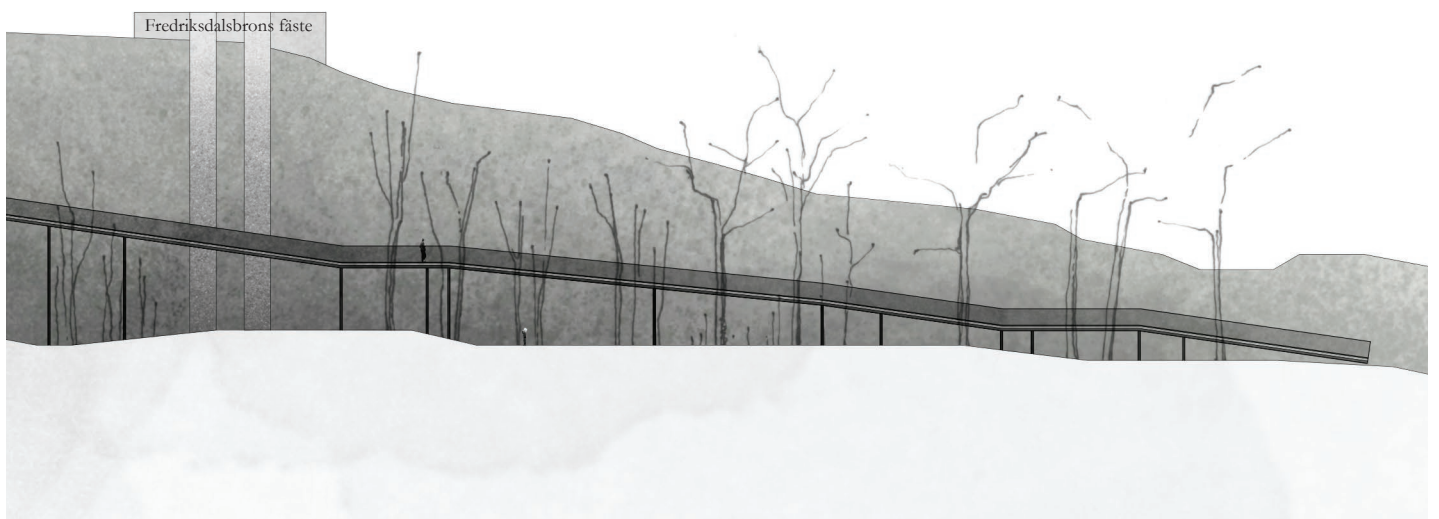
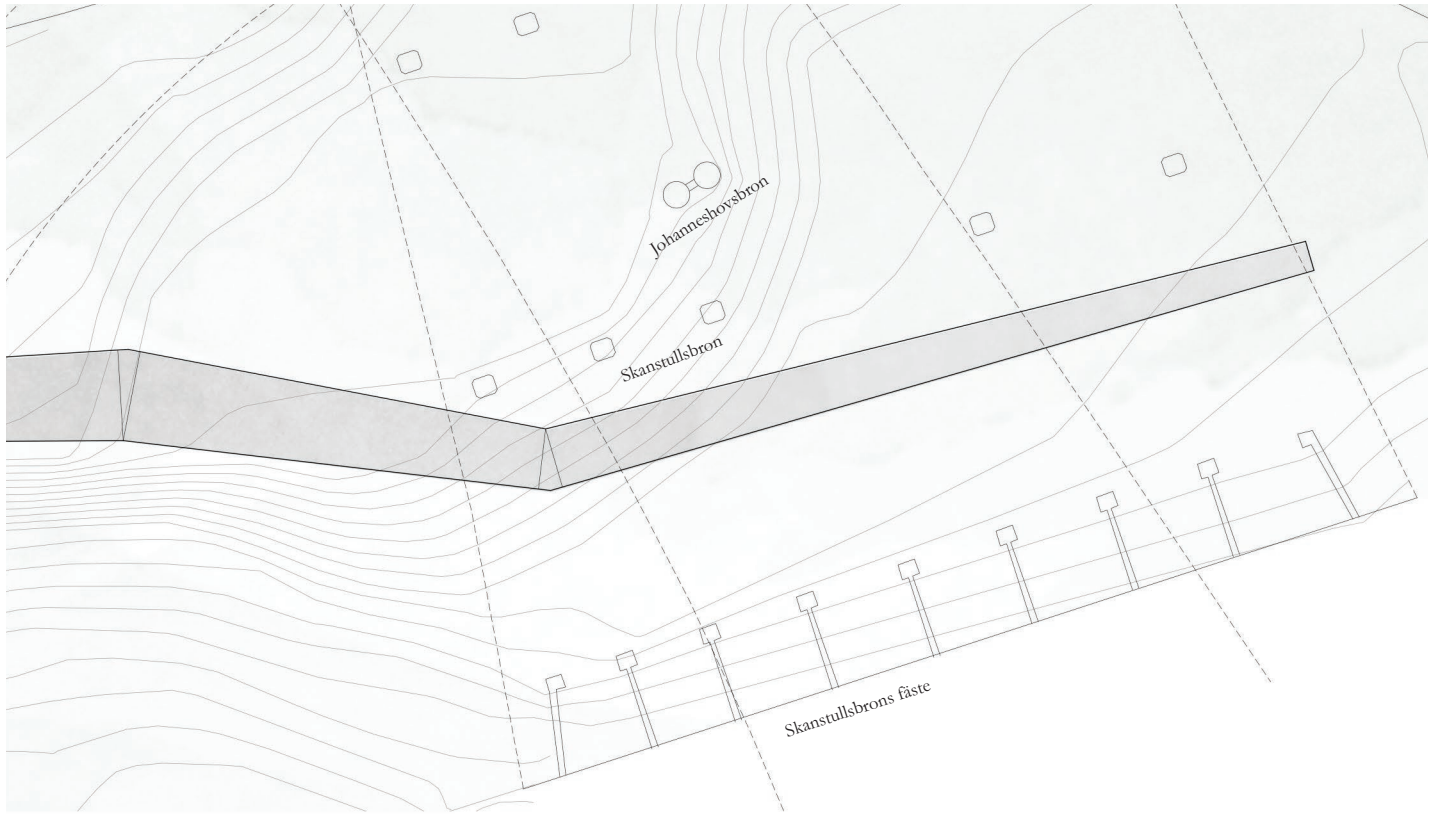

Bild 34. *Under broarna, plan och elevation, 2019.*
 Elevationen är utvikt, och visar bron sedd från norr.
 Den främre linjen i elevationen visar marknivåer där pelare möter mark.
 Den bakre linjen i elevationen visar bergets form i linje med brofästena Skanstullsbron och Fredriksdalsbron.

0 5 10 25 m

Skala 1:500 / ▲ Norr

- Den kraftiga streckade linjen visar det nya staketets utbredning.
Uppehåll i linjen markerar öppningar i staketet.
- Den tunna streckade linjen visar befintligt staket.
Längs Skansbacken sammanfaller linjerna som visar nytt respektive befintligt staket.

Skala 1:2 000 / ▲ Norr

Gamla begravningsplatsen

Det tillägg jag gör består av ett staket, som utgör en yttre avgränsning av begravningsplatsen. I detta idéförslag kallas Kolerakyrkogården för Gamla begravningsplatsen, i likhet med benämningen på kartan från 1927. Många av kolerans offer är begravda här, men den användes både före och efter koleraepidemin, och namnet är därför delvis missvisande. Begravningsplatsens ursprungliga utbredning är som sagt osäker, men jag har valt att följa gränsen som visas i kartan från 1927. Eftersom begravningsplatsen användes fram till 1901, bör gränsen från 1927 visa en slutgiltig utbredning, alternativt en minskad utbredning jämfört med 1901. Då tiden mellan de två årtalen är relativt kort, och då utbyggnaden av vägar, broar och bebyggelse i området tar fart först efter 1927, tar jag ändå för troligt att begravningsplatsen inte minskats i någon större omfattning mellan år 1901 och 1927.

Den gräns jag föreslår skiljer sig något från dagens. Gång- och cykelvägen i områdets norra del påverkas, där en ny avgränsning innebär att gående och cyklister antingen får passera genom begravningsplatsen, eller ta vägen som ligger ytterligare lite längre norrut. En ny avgränsning kräver även kompletterande anslutningar till befintliga gångvägar. Bostället omsluts delvis av det nya staketet, men behåller också sitt rödmålade trädgårdsstaket. Omslutningen gör att Bostället tydligt ingår i begravningsplatsen som helhet, samtidigt som trädgårdsstaketet även fortsättningsvis visar Boställets gränser, och skyddar de gravstenar som finns där.

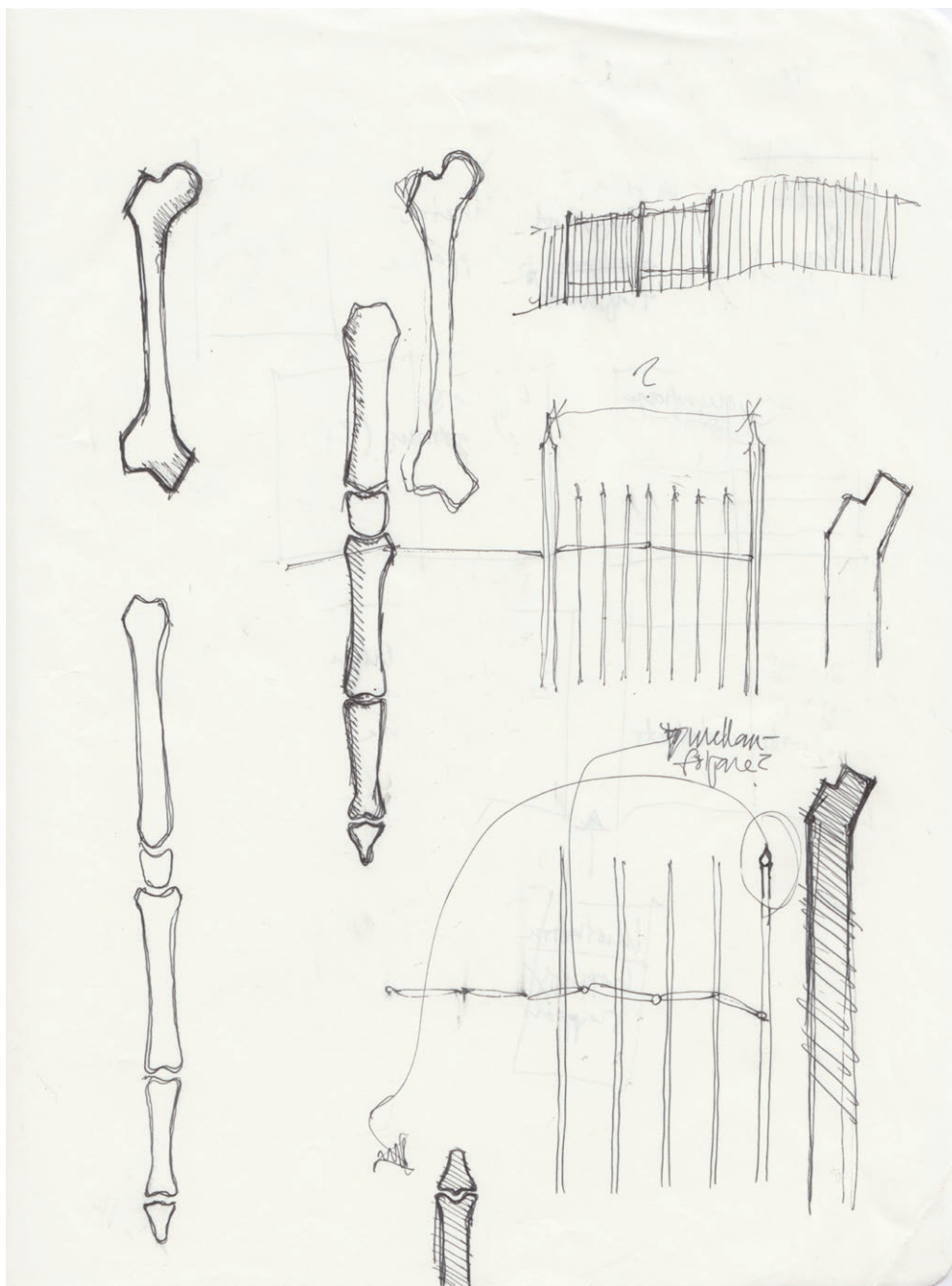

Bild 36. Gamla begravningsplatsen, skiss staket, 2019.

Med staketet vill jag göra en markering – av områdets betydelse som begravningsplats, och som ett viktigt lager i stadens historia. Staketet ska, till skillnad från det som står på platsen idag, både i form och material signalera beständighet, värdighet, och tyngd. De människor som finns begravda här har inte längre sina gravar markerade, och kanske aldrig har haft det. Gamla begravningsplatsen bör vara en värdig, och tydligt utmärkt, sista viloplats.

Genom form och material ska det gå att ana att staketet avgränsar en begravningsplats. Staketet är av målat gjutjärn, ett utförande som traditionellt är förknippat med miljöer som anses viktiga, och har en hög status – som broar inne i städerna, vissa parker, kyrkogårdar, olika typer av offentliga institutioner. Samtidigt ska det vara tydligt att staketet är ett samtida tillägg, och inte en rekonstruktion, eller ett tillägg som ger sken av att vara en rekonstruktion – till skillnad från dagens parkstolpar, staket, och i viss mån även nyplanteringen av lindar i raka rader inne på begravningsplatsen. Staketet följer markens lutningar, vilket både respekterar och poängterar terrängen så som den ser ut. Staketet har en jämn höjd från mark till stolpars topp på 1200 mm.

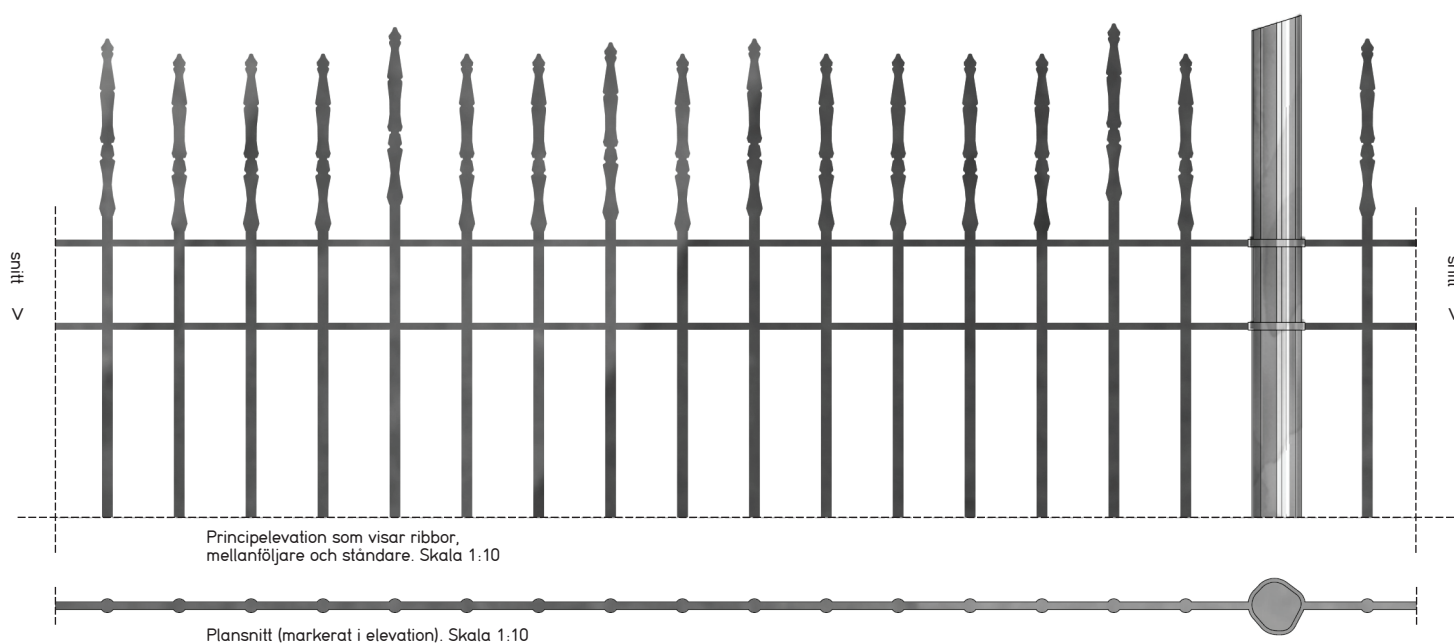

Bild 37. *Gamla begravningsplatsen, principelevation och snitt, 2019.*

Principelevation. Skala 1:25

Bild 38. *Gamla begravningsplatsen, principelevation, 2019.*

Höjden och backen

Det andra utsnittet utgörs av den norra delen av själva Hammarbyskogen, som börjar i väster strax efter korset Hammarbybacken/Hammarbyvägen, och tar slut i öster vid Hammarby skidbacke. Öster om skidbacken tar Nackareservatet vid. Skogen har under 1900-talet förändrats snabbt, med bostadsbebyggelse, vägutbyggnader, och en expanderande aktivitet vid skidbacken.

Bild 39. Utsnitt 2, 2019.

Plats och historia

1931 antogs en stadsplan för Hammarbyhöjden, ritad av Ragnar Östberg.⁶³ Byggandet tog fart först 1935, efter vissa omarbetningar av planen. Den nordöstra delen byggdes först, runt den gamla avrättningsplatsen, och under bygget av de nya husen ska skelettdelar ha hittats.⁶⁴ I smalhusen fanns, med dagens mått, främst små lägenheter, men även barnrikehus med större lägenheter byggdes. Bebyggelsen i stadsdelen är placerad så att lägenheterna får mycket dagsljus, ofta planerade med kök och bad mot norr eller öster, och vardagsrum i söder. Området byggdes snabbt ut, och de flesta husen stod klara mellan åren 1936 och 1939.⁶⁵ Trots att stadsdelen var barntät, öppnade en skola först 1944 längs Finn Malmgrens väg, ritad av Paul Hedqvist.⁶⁶ Till en början var spårvägen medlet för att ta sig till innerstaden, men 1950 invigdes Skärmarbrinks tunnelbanestation (som då hette Hammarby),⁶⁷ och 1958 invigdes station Hammarbyhöjden.⁶⁸

Hammarbytoppen, eller Hammarby skidbacke, ligger på gränsen mellan Hammarbyhöjden och Björkhamnen, och har fungerat som skidbacke länge. 1951 byggdes en hoppbacke för tävlingar här.⁶⁹ Den naturliga höjden har byggts på med fyllnadsmassor i två omgångar, dels från bygget av Hammarby sjöstad, dels från Globenområdet i Johanneshov.⁷⁰ Den ursprungliga höjden på 55 meter har fyllts upp till 95 meter.⁷¹ Idag finns en skidanläggning med liftar och flera backar här, och en detaljplan för en toppstuga vann laga kraft 2016. Våren 2019 är bygget ännu inte påbörjat. Inne i Hammarbybacken är en del av Henriksdals reningsverk insprängt, kallat Sicklaanläggningen, där några byggnader i kanten av Södra länken utgör den synliga delen. Ett utbyggnadsarbete av anläggningen inne i berget pågår.⁷²

1988 antog stadsfullmäktige ett program för förtätning av stadsdelen, där ny bebyggelse framför allt skulle placeras i utkanten av den befintliga bebyggelsen, samt i närheten av tunnelbanan.⁷³ Detaljplanen för utbyggnaden av Kalmgatan antogs 1989 och innebar att gatan förlängdes österut, delvis längs en befintlig gångväg.⁷⁴ Längs den befintliga gatans norra sida byggdes punkthus i fyra till fem våningar i souterräng, och längre österut, längs gatans nya förlängning, byggdes lamellhus i fyra våningar. Ett parkeringshus byggdes i slutet av en brant backe, ned mot radiolänktornet. Radiotornet var färdigställt 1986, ritat av Bengt Lindroos.⁷⁵ Längs den norra sidan av Per Lindeströms väg byggdes

⁶³ Ulrika Sax, *Den vita staden: Hammarbyhöjden under femtio år*, diss., KTH, Kommittén för Stockholmsforskning, Stockholm, 1989, s. 72.

⁶⁴ Olle Rydberg, *Från Årsta till Farsta*, Natur och Kultur, Stockholm, 1979, s. 119.

⁶⁵ Hedvig Schönback, "Hammarbyhöjden", *Stockholm utanför tullarna: nittiosju stadsdelar i ytterstaden*, Göran Söderström (red.), Stockholmia förlag, Stockholm, 2003, s. 118-119.

⁶⁶ Bebyggelseregistret, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000314171> (2019-03-25)

⁶⁷ Stockholms spår, *Skärmarbrink*. Hämtad från:

https://stockholmskallan.stockholm.se/ContentFiles/SSM/Texter/Text_0001/SSM_DOK_000052.pdf (2019-03-30)

⁶⁸ Stockholms spår, *Hammarbyhöjden*. Hämtad från:

https://stockholmskallan.stockholm.se/ContentFiles/SSM/Texter/Text_0001/SSM_DOK_000093.pdf (2019-03-30)

⁶⁹ Brännkyrka hembygdsförening, Enskede-Årsta hembygdsförening, Farsta hembygdsförening, Hägerstens hembygdsförening, *Brännkyrka 1913–2013: socknen som blev 51 stadsdelar*, Trafik-nostalgiska förlaget, Stockholm, 2013, s. 170.

⁷⁰ Stadsbyggnadskontoret, *Planbeskrivning Detaljplan för del av Hammarbyhöjden 1:1, Hammarby skidbacke i stadsdelen Björkhamnen*, Dnr. Dp 2015-01443, 2016, s. 6. Hämtad från: [http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/\(2019-04-01\)](http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/(2019-04-01)) s.11

⁷¹ Dnr. Dp 2015-01443, 2016, s. 6.

⁷² Stockholm vatten och avfall,

<http://www.stockholmvattenochavfall.se/framtidsavloppsrening/reningsverk/reningsverk/om--och-tillbyggnad-av-sicklaanlaggningen/> (2019-04-11)

⁷³ Schönback, 2003, s. 120.

⁷⁴ Stockholms stadsbyggnadskontor, Planbeskrivning, *Detaljplan för del av Kalmgatan m.m. inom stadsdelen Hammarbyhöjden i Stockholm*, Planbeskrivning, Dnr. Dp 88033, 1989. Hämtad från:

[http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/\(2019-03-04\)](http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/(2019-03-04))

⁷⁵ Bebyggelseregistret, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000291422> (2019-03-16)

lamellhus med hiss och större lägenheter, och en grupp radhus, för att komplettera det befintliga lägenhetsbeståndet som bestod av små lägenheter i hus utan hiss.⁷⁶ Även här byggdes en enkel parkeringsanläggning i två våningar. Nära Per Lindeströms väg, i skogsbrynet mellan idrottsplatsen och Hammarbytoppens fot, finns en lekplats, troligen anlagd i samband med förtätningen.

Södra länken öppnades 2004, och förbinder Årstafältet och Nacka, till stor del via tunnlar. Nedanför Hammarbyskogen finns två kluster av tunnelmynningar för Hammarbytunneln – ett vid Hammarbymotet för trafik in mot, eller ut från Hammarby sjöstad, och ett mot Sicklasträcken, som leder vidare mot Nacka. Vägen mot Nacka passerar under en bro som sträcker sig mellan Hammarby sjöstad, och foten av Hammarby skidbacke. Förutom tunnelmynningarna indikerar ventilationsanläggningar var tunnarna löper.

⁷⁶ Stockholms stadsbyggnadskontor, *Beskrivning till förslag till ändrad och utvidgad stadsplan för del av kv. Sjöfararen m.m. inom stadsdelarna Hammarbyhöjden och Björkhamnen i Stockholm*, Dnr. Pl 8360, 1987. Hämtad från: [http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/\(2019-03-04\)](http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/(2019-03-04))

Bild 40. H Helleberg och E Pählman, Generalstabens litografiska anstalt, *Stockholms stad med omnejd, Enskede*, 1921-1927. Bilden är beskuren. Kartan visar Hammarbyskogen med omnejd några år innan området börjar bebyggas i stor omfattning. Nuvarande Hammarby sjöstad domineras fortfarande av Hammarby gård. Till höger syns skidbacken.

Bild 41. (överst) Vimar Ericsson, *Backhoppning på Hammarbybacken*, 1953.
Vid skidspetsarna syns Sofia kyrka. Nedanför backen ligger industriområdet Lugnet, som idag är Hammarby sjöstad.

Bild 42. (nederst) Oscar Bladh, *Flygry mot sydväst över Hammarbyhöjden*, 1936.
Närmast syns Strahlenbergsgatan, och till höger Kalmgatan. Till vänster Petrjeusvägen. Spårvägen i bakgrunden.

Till fots

Hammarbyskogens början i väster är inte helt tydlig. Vid korsningen Hammarbybacken och Hammarbyvägen finns en svagt sluttande gräsyta där några större lövträd skymmer linjen där det rundade berget möter gräset, och skogen tar vid. Rör jag mig längs Hammarbyvägen växer den sprängda bergskanten successivt uppåt, när vägen lutar ned mot infarterna till Hammarby sjöstad, och berget blir högre. Vid den första infarten mot Hammarby sjöstad sticker en gångväg upp mot höjden, där berget har kvar sin naturliga rundning och viker undan inåt skogen. Här dominerar skogen av lövträd, och vitsipporna kommer upp relativt sent på våren i slutningen mot norr. Skogen har en smal sektion här, där bebyggelsen längs Kalmgatan syns mellan träden. Följer jag gångvägen upp kommer jag nära Kalmgatans souterrängbebyggelse, och kan ta mig in mellan husen längst österut, ut mot gatan. Fortsätter jag istället längs Hammarbyvägen följer jag den sprängda bergskanten som varierar i höjd, och når nästa gångväg in i skogen några minuter längre fram.

Gångvägen leder upp mot radiotornet, som är ett landmärke att dels orientera sig efter, dels positionerna Hammarbyhöjden efter, sett utifrån. Byggnaden är av betong, med en sockel som lutar inåt, och ett rakt, åttkantigt torn. Sockelns betongelement har en horisontell relief, och tornets en vertikal. Små, kvadratiska gluggar sitter i det kantiga tornets hörn, och tittar jag uppåt bildar balkongernas former och balkar ett intrikat geometriskt mönster. Radiotornet har tydliga likheter med Kaknästornet på Gärdet, även det av Bengt Lindroos, och de två tornen ser varandra tvärs över staden. På höjden bakom tornet syns den ljusputsade bebyggelsen i slutet av Kalmgatan, som i kulör, takvinkel, och form till viss del efterliknar Hammarbyhöjdens 1930-tals bebyggelse. I förlängningen ansluter gångvägen till ett välanvänt gång- och cykelstråk som slutar vid Hammarby idrottsplats. Går jag tillbaka ned till Hammarbyvägen når jag snart Södra länkens tunnelmynning. Här är det inte längre möjligt att följa bergets och skogens kant, och jag går över till Hammarby fabriksväg, mot Hammarby Sjöstad. Via gångbron kan jag sedan ta mig tillbaka mot Hammarbysidan.

Tillbaka vid Hammarbyvägens möte med Hammarbybacken tar jag mig istället upp för berget, och försöker följa bergets kant mot Hammarbyvägen. Längs kanten löper ett lågt och enkelt nätstaket. Berget vänder sig mjukt uppåt, och när jag tittar tillbaka ser jag Gamla begravningsplatsen. Fyravåningshusen på Forsskålgatan vänder sina gavlar mot norr, och mot skogen. Uppe på höjden når jag Resare Bengts plan. Här finns ett par parkbänkar, och en parkeringsplats med en fantastisk utsikt. Jag fortsätter längs kanten, där staketet plötsligt tar slut. Långt nedanför mig syns gångvägen. Bebyggelsen längs Kalmgatan följer mig på höger sida, där de fem våningar höga punkthusen vänder sin baksida mot skogen. Här är skogen svårtillgänglig, med mycket sly, berget lutar brant och är klätt med mossa som halkar av när jag går på bergets kant. Kanten viker inåt och nedåt längs gångvägens riktning, och jag håller mig istället kvar på den högre höjden, på den asfalterade gångvägen som löper längs Kalmgatans bebyggelse. Gångvägen ligger i husens skugga, och i gatten mellan husen finns höga murar upp mot gatan. Vid gångvägens krön viker träden undan, och radiotornet avtecknar sig skarpt mot himlen, med Hammarby skidbacke bakom sig. Gångvägen tar slut, och jag följer en smittrappa ned till det sista punkthusets baksida, och sedan en stig ned mot radiotornet.

Från tornet går jag rakt in i skogen, som här ligger högt och öppet. Möter jag någon i skogen, hälsar vi på varandra. Det händer mer sällan när jag möter någon längs gångvägarna. Bruset från vägen nedanför är hela tiden påtagligt, men höjden på min högra sida döljer bebyggelsen i Hammarbyhöjden.

På en höjd sitter en ensam gestalt, och jag viker undan för att inte störa. Jag passerar ett av Södra länkens ventilationstorn, med glasade sidor, satta i en konstruktion av rostfritt stål. På kanten av berget, nära det låga staketet med trafiken brusande långt där nere, får jag lätt yrsel och pirr i magen.

Breda och grusade vägar som hör till Hammarby skidbacke dyker upp, och snart tornar backen upp sig. Från backens kant blickar jag ut mot Hammarbyhöjden, Hammarby sjöstad, och vidare ut över staden. Det är tydligt hur trevåningsbebyggelsen i Hammarbyhöjden håller sig precis under tallarnas toppar, och följer landskapets nivåer. I Björkhagen, byggt framför allt under sent 1940- och tidigt 1950-tal, sticker punkthusen upp högt över trädtopparna. Backen har branta och kala sidor, och spår efter cyklar med grova däck. Lite gammalt järnskrot sticker upp ur marken. Det blåser, och de branta sidorna mot Hammarbyhöjden gör att det suger i magen när jag står på kanten och tittar ned. Mot Sickla kanal, på den norra sluttningen, finns själva skidbacken, med ett tunt lager snö vid liftarna.

Att följa skogen från insidan, från Hammarbyhöjden, är en annan upplevelse. Gator och bebyggelse följer terrängen, och naturmarken mellan husen är sparad. Rester av skärgårdslandskapets hällar finns synliga överallt, och den öppna strukturen gör att läsningen av landskapet underlättas. Byggnaders och gators orientering gör att landskapets form poängteras: lamellerna ligger längs med höjdryggar, vända mot solen, och gatorna följer landskapets nivåer. Bebyggelsestrukturen är lucker, och människor rör sig fritt mellan husen, vilket alla upptrampade stigar vittnar om. Rådjur vandrar i små grupper, och behöver bara korsa gatorna undantagsvis. I norr flikar sig Hammarbyskogen in mellan husen, och jag kan gå rakt in den från flera håll, undantaget vid den nyare bebyggelsen längs Kalmgatan.

Uppe på de högsta höjderna inne i skogen går det att få fantastiska vyer in mot staden. Här uppe dominerar tall och ek. På marken finns barr, mossor, ljung, och blåbärsris. Klipporna är mjukt rundade, spruckna, och ofta nakna. Skogen är välanvänd, med stigar i täta system, spår efter eld, men förvånansvärt lite skräp. Det finns gott om en viss typ av koja, byggd av grenar lutade mot en trädstam, som ett toppigt tält. Jag upplever skogen på höjderna som mjuk, ljus, och lätt, med språng och nivåer som gör att jag vill ta mig fram fort, hoppandes och springandes. Det är en skog för lek.

Bild 43. *Utsikt mot Danviksklippan, 2015.*

Bild 44. (vänster) *Eken och stenen*, 2015.
Bild 45. (höger) *Stigarna*, 2015.

Bild 46-48. (överst) *Flaska*, 2015. / *Barr*, 2015. / *Folie*, 2019.
 Bild 49-51. (mitten) *Aska* / *Skal och glas* / *Rött*, 2015.
 Bild 52-54. (nederst) *Papper* / *Rosa* / *Is*, 2015.

Bild 55.

Tornen och länken, 2015.

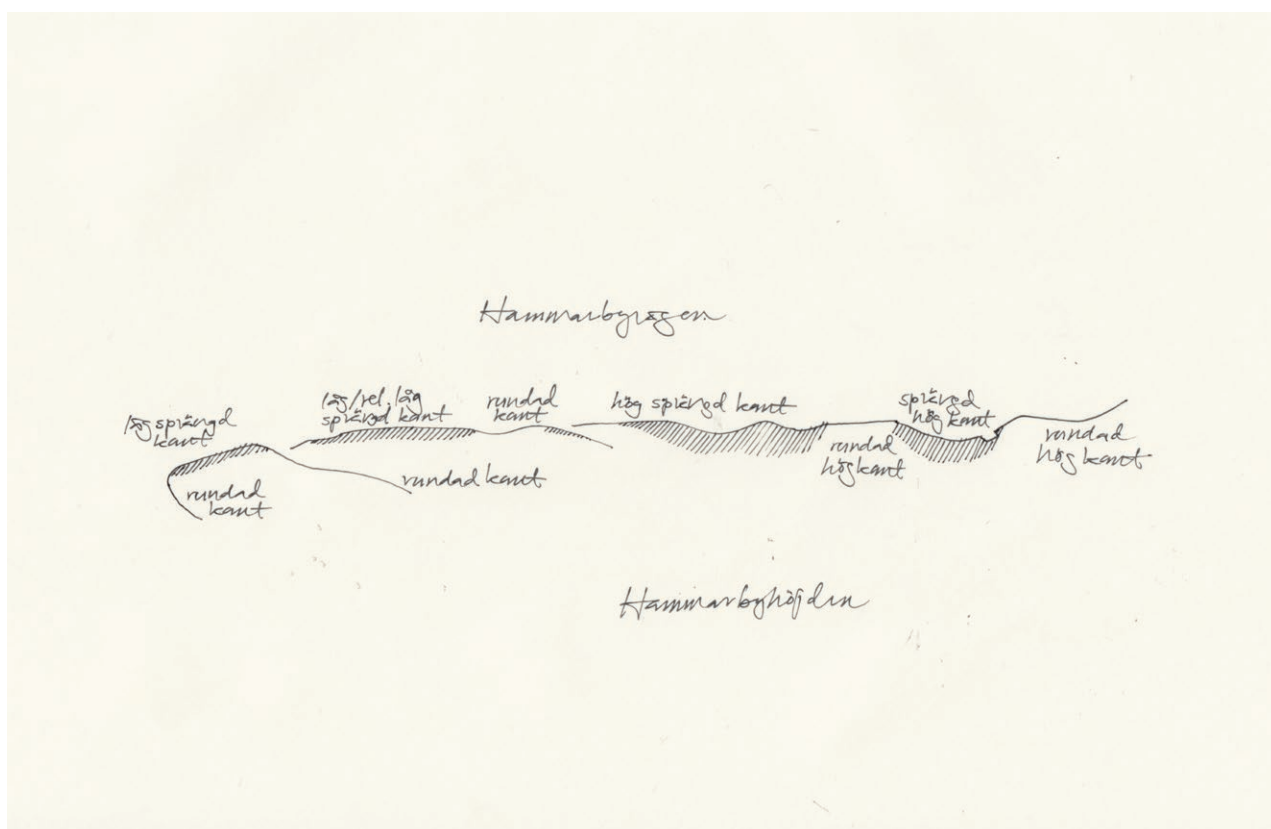

Bild 56. Ett annat brolandskap, skiss Hammarbyskogens norra kant, 2019.
 Skissen visar ungefärlig utbredning av sprängd kant, respektive ursprunglig kant. I väster blir berget synligt en bit efter korsningen vid Hammarbybacken och Hammarbyvägen, och skissen visar den synliga bergskanten fram till Sicklaanläggningen (Henriksdals reningverk) i öster.

Ett annat brolandskap

I det andra utsnittet lägger jag till flera fragment som alla är variationer på broar, bryggor, och trappor. I väster, där skogen har sin början i kanten mot Hammarbyvägen, ansluter en trappa och en bro till berget. Här är berget rundat, och den fribärande bron landar på berget utan förankringar i övrigt. Vid gångvägen nedanför Kalmgatan, där berget också har kvar sin ursprungliga sida, lägger jag till en hög trappa och en lång bro, som ansluter mot gångvägen i norr på baksidan av Kalmgatans bebyggelse, och mot Resare Bengt plan. Utkiksplatser och bryggor läggs till på flera platser längs utsnittet. Alla tillägg följer principen att där bergets kant är intakt, frigör sig konstruktionerna från bergssidan och förankringar i synligt berg minimeras. Där berget har en sprängd kant förankras bryggor och broar i det synliga berget, där den sprängda kanten ses som en del av fundamentet för konstruktionen. Alla objekt är av rosttrögt stål, som behandlas med linolja för en mörkare ton. Räckessidor är av rostfritt nät, där täta räcken behövs, och handledare av rostfritt stål.

I väster

Trappan, och bron som angör berget, fungerar i den visuella skalan som en artikulering av skogens början. Den visar tydligt på markens stigning med sina steg och avsatser, och den visar på möjligheten att ta sig in i skogen från väster. I den taktila skalan förtydligar trappan bergets stigning och höjd, som kan mätas genom att gå. Trappan står fritt i förhållande till berget, och bron är fribärande. Avståndet till Gamla begravningsplatsen är tillräckligt kort för att vandraren ska kunna fånga begravningsplatsen och trappan samtidigt med blicken, när den rör sig längs vägarna. Trappvägen landar på berget, och saknar en byggd fortsättning – vandraren får en ingång till skogen, men får sedan själv ta sig vidare.

Nedanför Kalmgatan

Gående längs Hammarbyvägen vänder berget sig inåt nedanför Kalmgatan. Bergets bevarade naturliga rundning ser jag som en kvalitet, där bergskanten längs Hammarbyvägen till stora delar är en sprängd kant. Den upphöjda promenaden förhåller sig både till bebyggelsen uppe på toppen av berget, och till bergets form. Promenaden ligger högt upp, och linjerar horisontellt med bebyggelsen. Nerifrån Hammarbyvägen, och gångvägen genom skogen, ligger brons höga och smala pelare framför berget, som tillsammans med de höga träden ger en vertikal riktning i landskapet. Promenaden angörs uppifrån direkt via skogen i väster, nära Resare Bengts plan, och i öster via den befintliga gångvägen längs den norra sidan av Kalmgatans bebyggelse. Från Hammarbyvägen angörs promenaden via en hög och smal trappa, som i sina proportioner förhåller sig till de torn som redan finns uppe på berget. Den upphöjda promenaden har en bredd av 1200 mm, med räcken på båda sidor. I sektion upplevs bron som trång. Räcken och golv består av gallerdurk som gör att marken, långt därnere, syns genom golvet. Vänder du blicken uppåt och framåt, befinner du dig bland trädkronorna. Bron som angör Resare Bengts plan är fribärande, för att minimera antalet förankringar i berg. Trappan och den fribärande bron har samma konstruktionsprincip som illustrerats på föregående uppslag. För konstruktionsprincip bro på pelare, se kapitel *Under och invid broarna*.

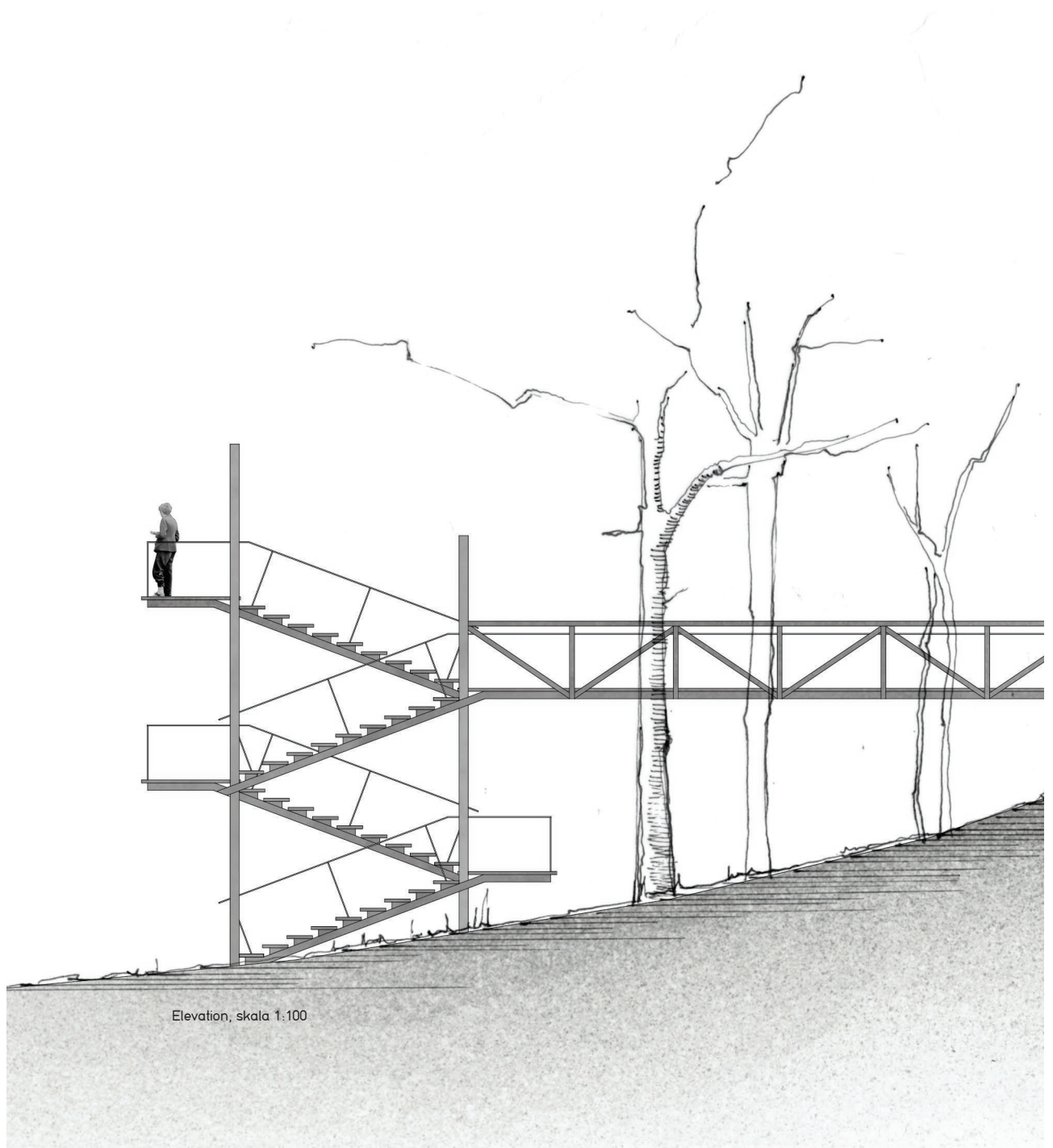
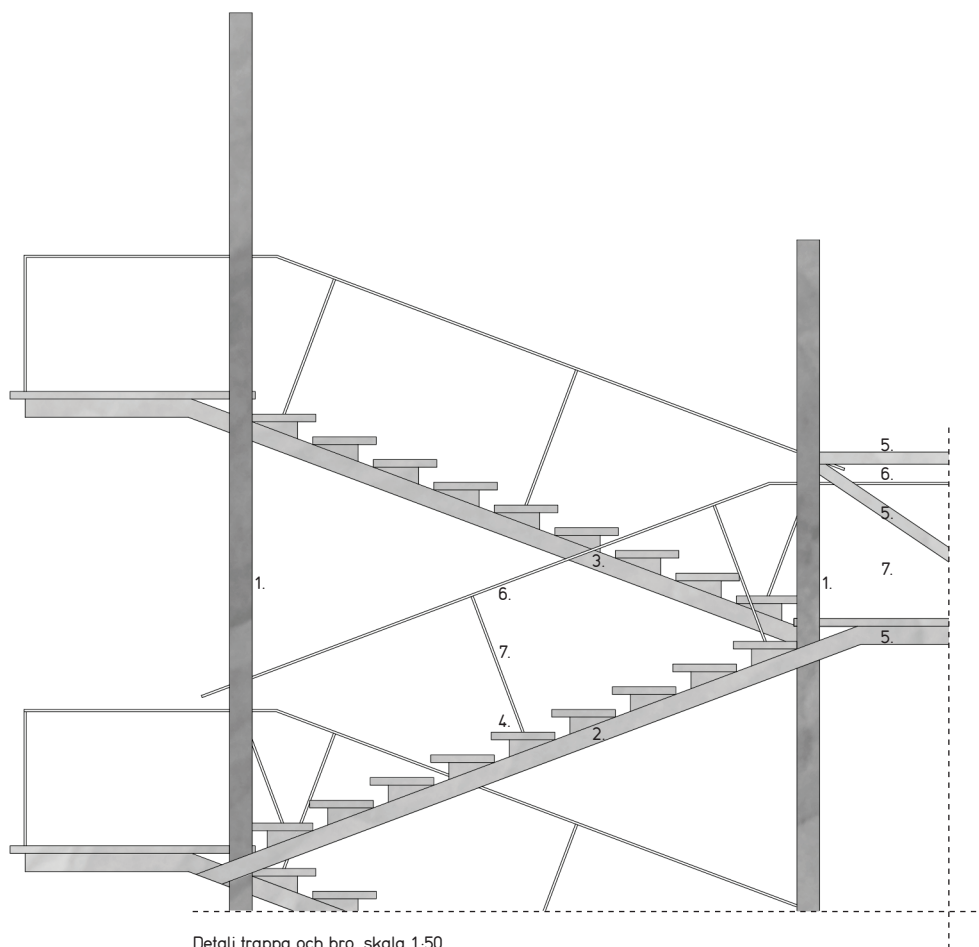

Bild 57. (överst, höger) *I väster, detalj trappa och bro*, 2019.
 Bild 58. (nederst) *I väster, elevation trappa och bro*, 2019.

1. HEA-balk med täckta sidor
2. Tvärgående HEA-balk, del av fackverkskonstruktion
3. Längsgående balkar under trappa
4. Trappsteg av gallerduk typ GSM, vilar på längsgående balkar, stöd av svetsad T-profil
5. Fackverkskonstruktion bro
6. Handledare
7. Fyllning av rostfritt nät mellan stolpar till handledare

Detalj trappa och bro, skala 1:50
Princip gäller även trappa och bro nedanför Kalmgatan

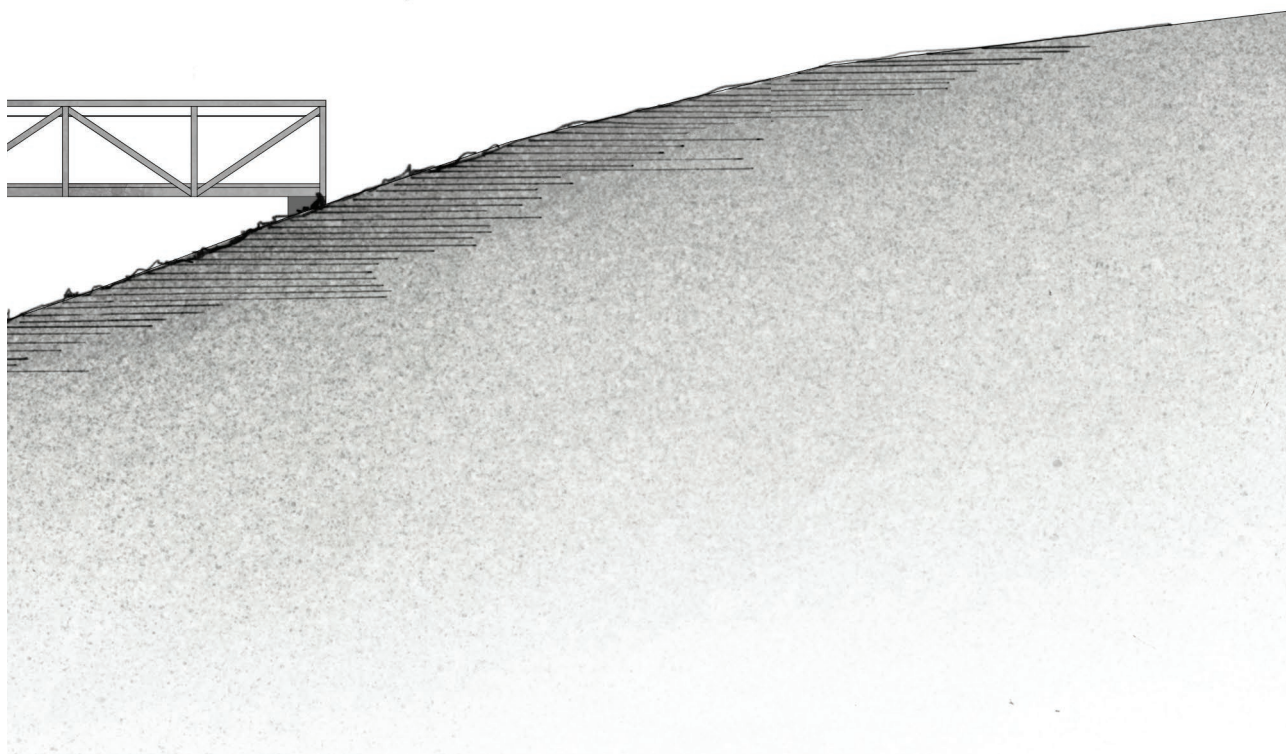
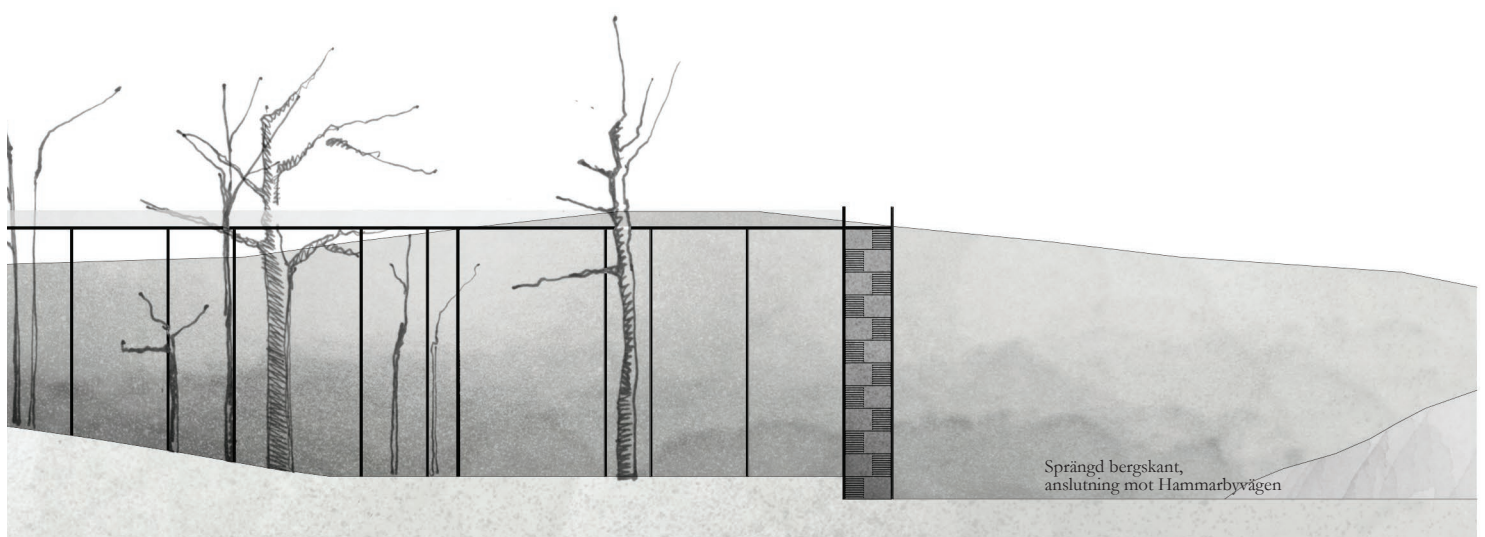
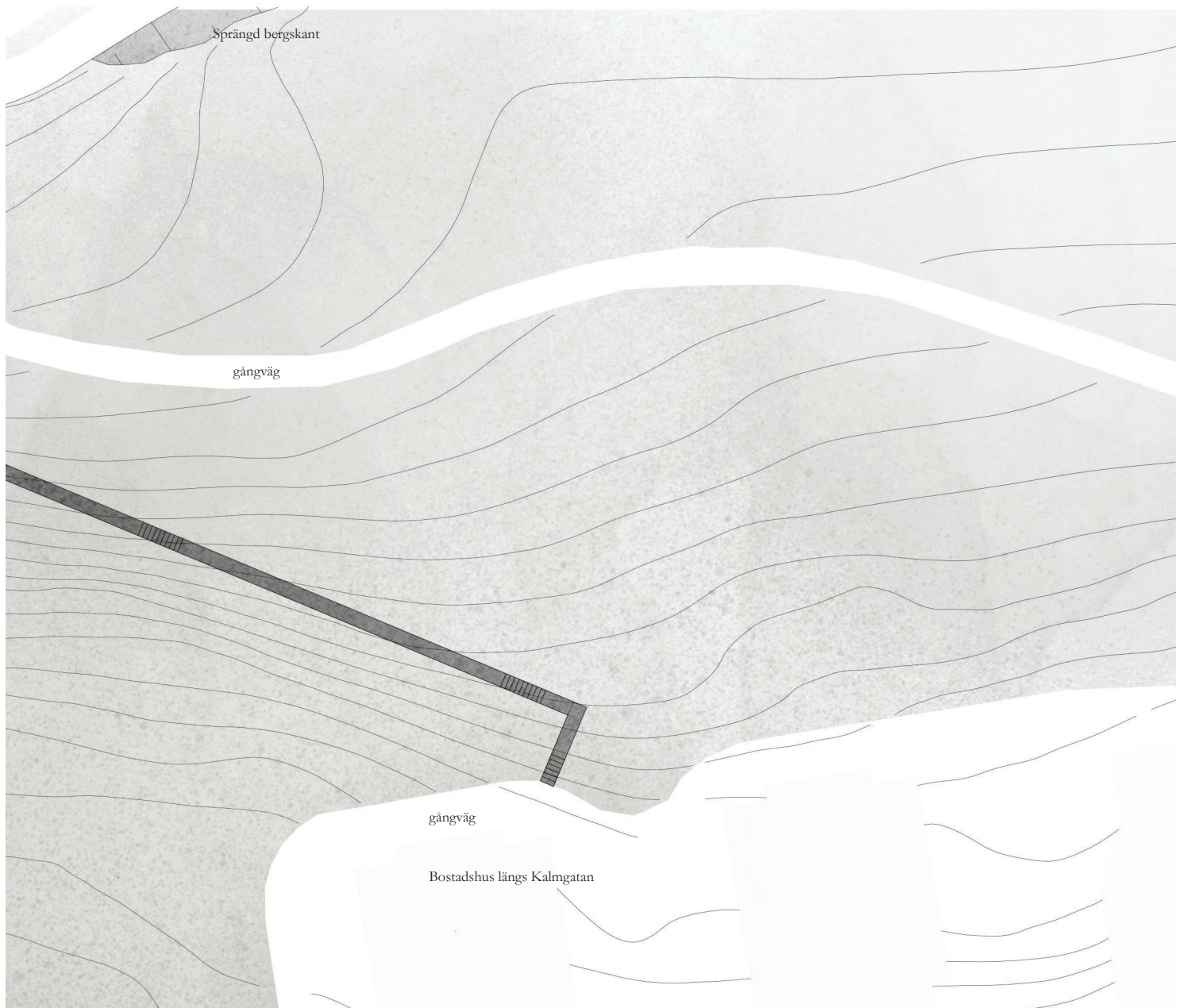

Bild 59. *Nedanför Kalmgatan, plan och elevation broväg och trappa, 2019.*
 Elevationen är utvikt, och visar broväg och trappa sett från norr med Hammarbyvägen i ryggen.
 Den främre linjen i elevationen visar marknivåer där pelare och trappa möter mark.
 Den bakre linjen i elevationen visar bergets form på den nivå där den fribärande bron möter mark.

0 5 10 25 m

Skala 1:500 / ▲ Norr

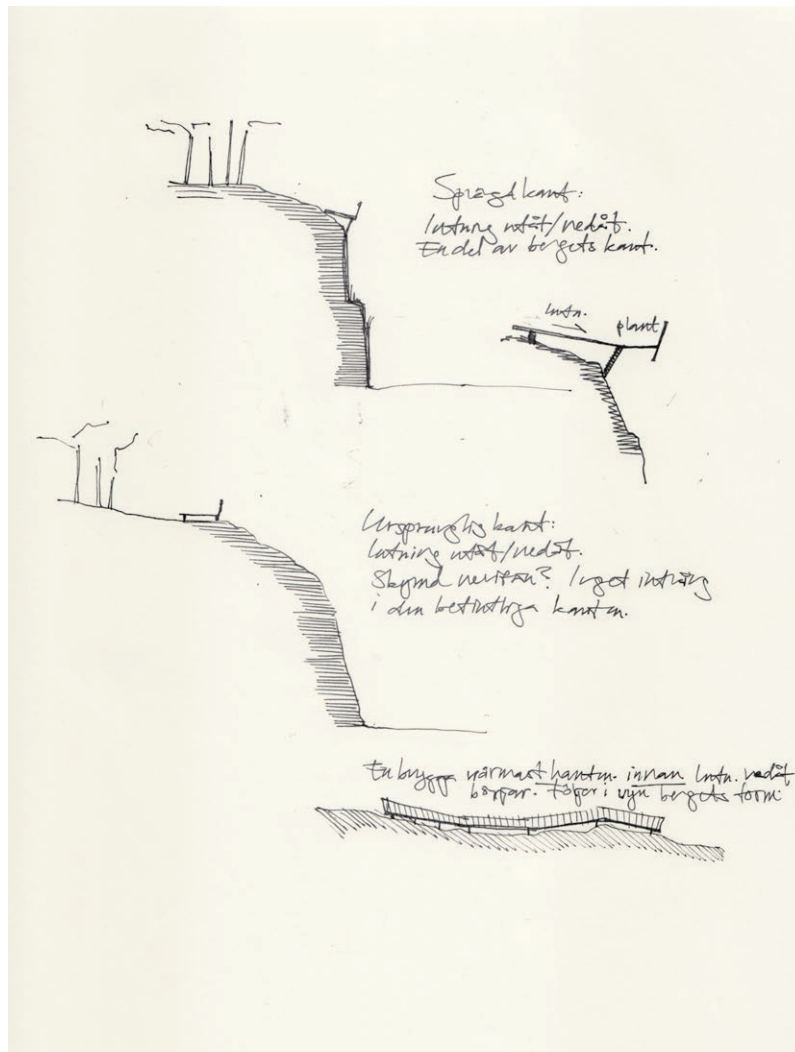

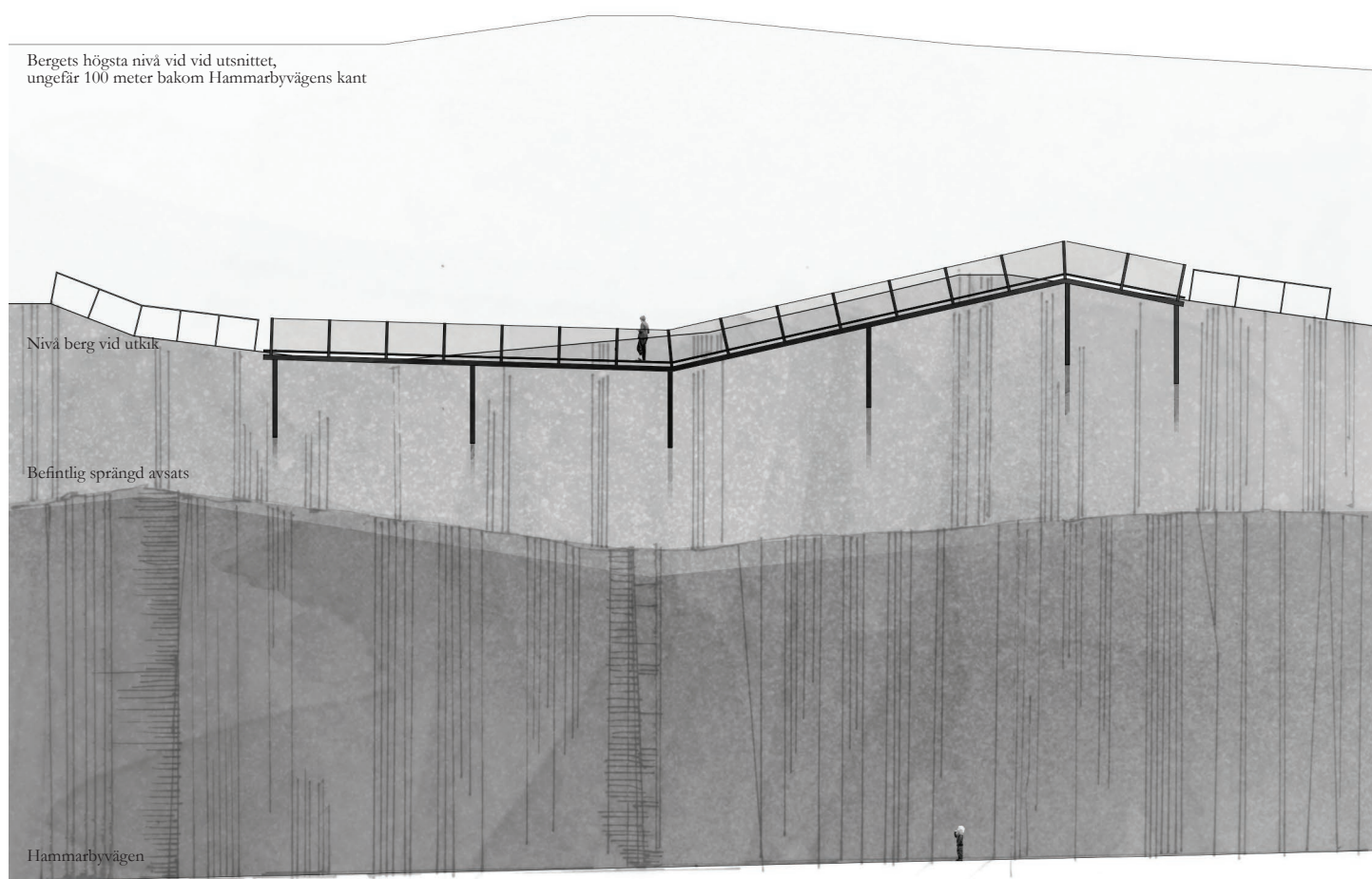
Bild 60. Längs bergets kant, skiss principer utkikar, 2019.

Längs bergets kant

Utkiksplatserna är broar eller spänger som ligger i höga lägen, nära bergskanten. När berget har kvar sin ursprungliga rundning, ligger broar och spänger ovanpå berget, med så få förankringar som möjligt. Utkiksplatserna ligger ovanpå berget, där det börjar vända sig nedåt igen. De kan synas inifrån skogen, och drar en nyfiken närmare höjden och kanten. I något läge skulle de kunna kompletteras med en sidoorienterad plattform, en trappa upp.

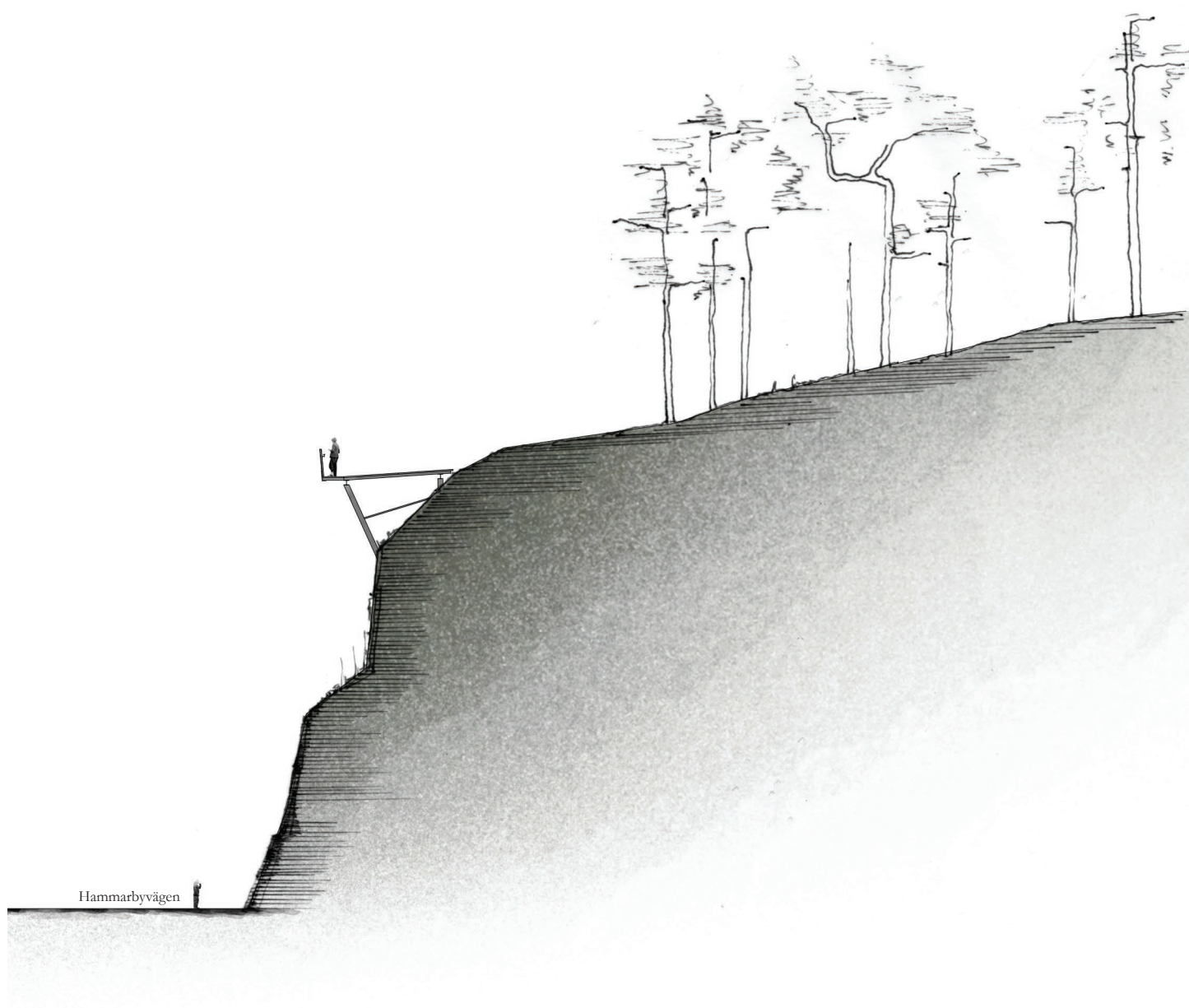
När berget har en skärning, sträcker sig bron ut en bit från kanten, och förankras i bergets sida. Den syns tydligt utifrån, från Hammarbyvägen och Södra länken, men upptäcks inifrån skogen först när du är nära staketet mot vägen, och på väg ned för bergssidan, som sluttar brant.

Utkiksplatserna ger en förhöjd förståelse för bergets höjd, där de lutande planen rubbar balansen, och ger en känsla av osäkerhet. Den smala och horisontella avsatsen närmast räcket ger en viss känsla av trygghet.

Elevation, skala 1:250

Bild 61. *Längs bergets kant, elevation sprängt berg, 2019.*

Sektion, skala 1:250

Bild 62. *Längs bergets kant, sektion sprängt berg*, 2019.

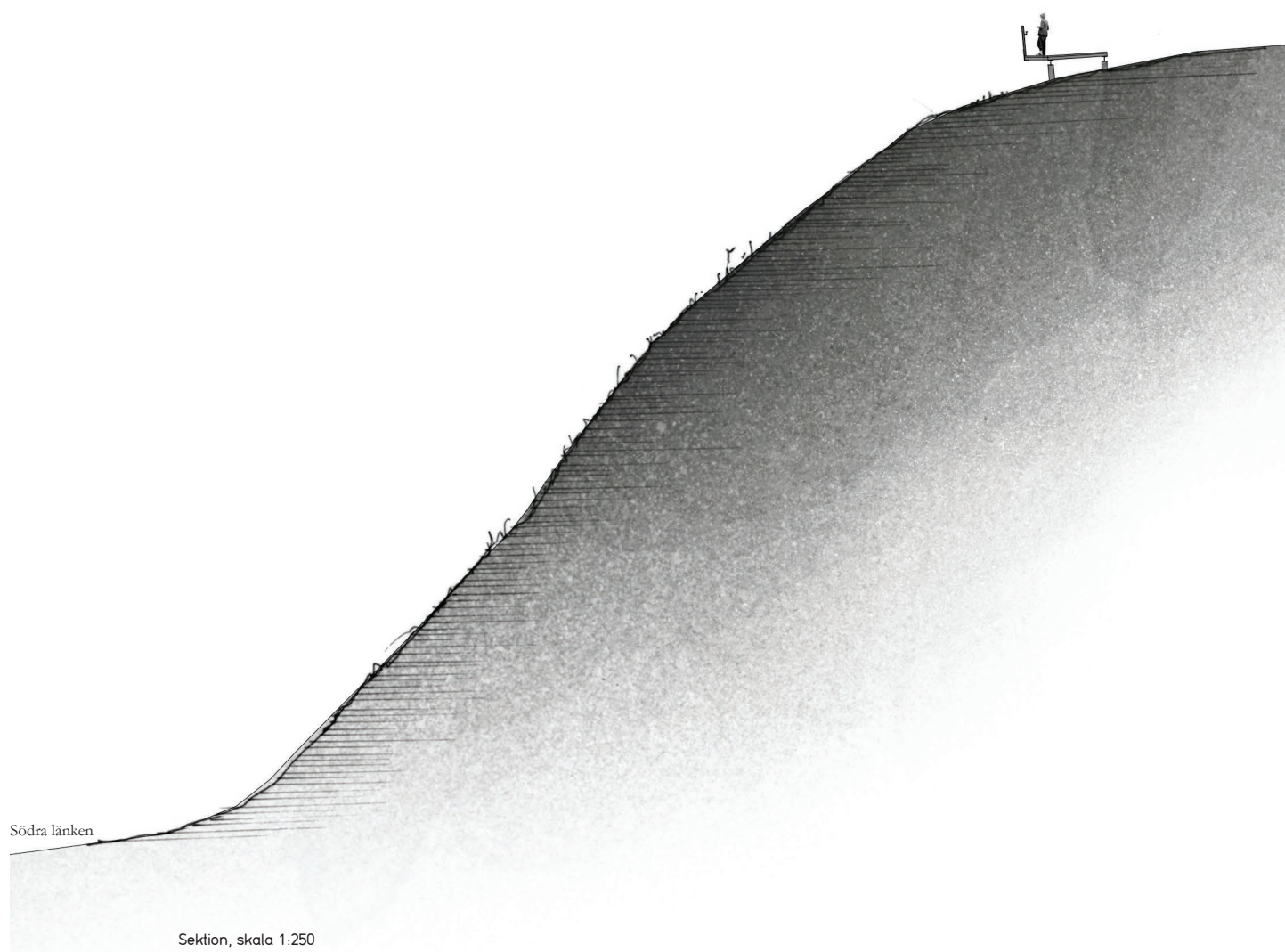

Bild 63. *Längs bergets kant, sektion rundat berg, 2019.*
 Bild 64. (höger) *Längs bergets kant, sektion med plattform, 2019.*

Sektion, skala 1:100

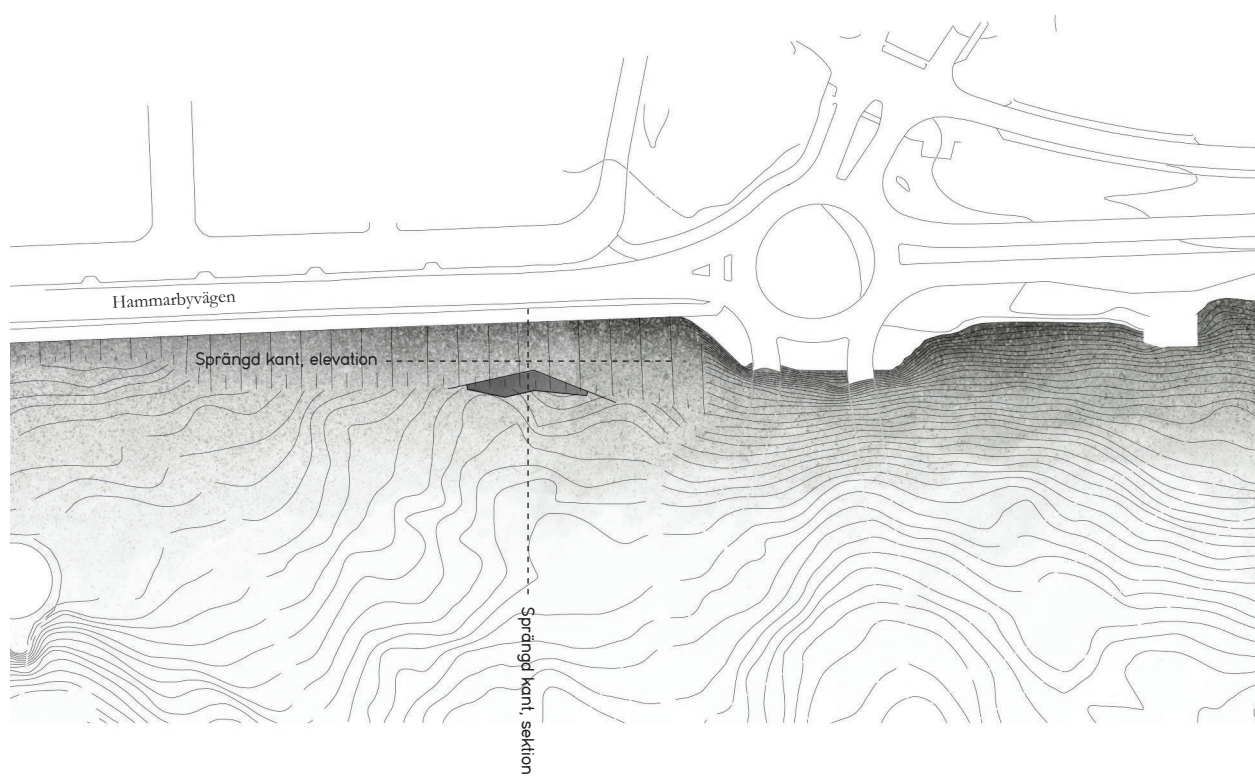
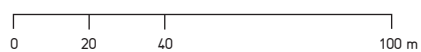
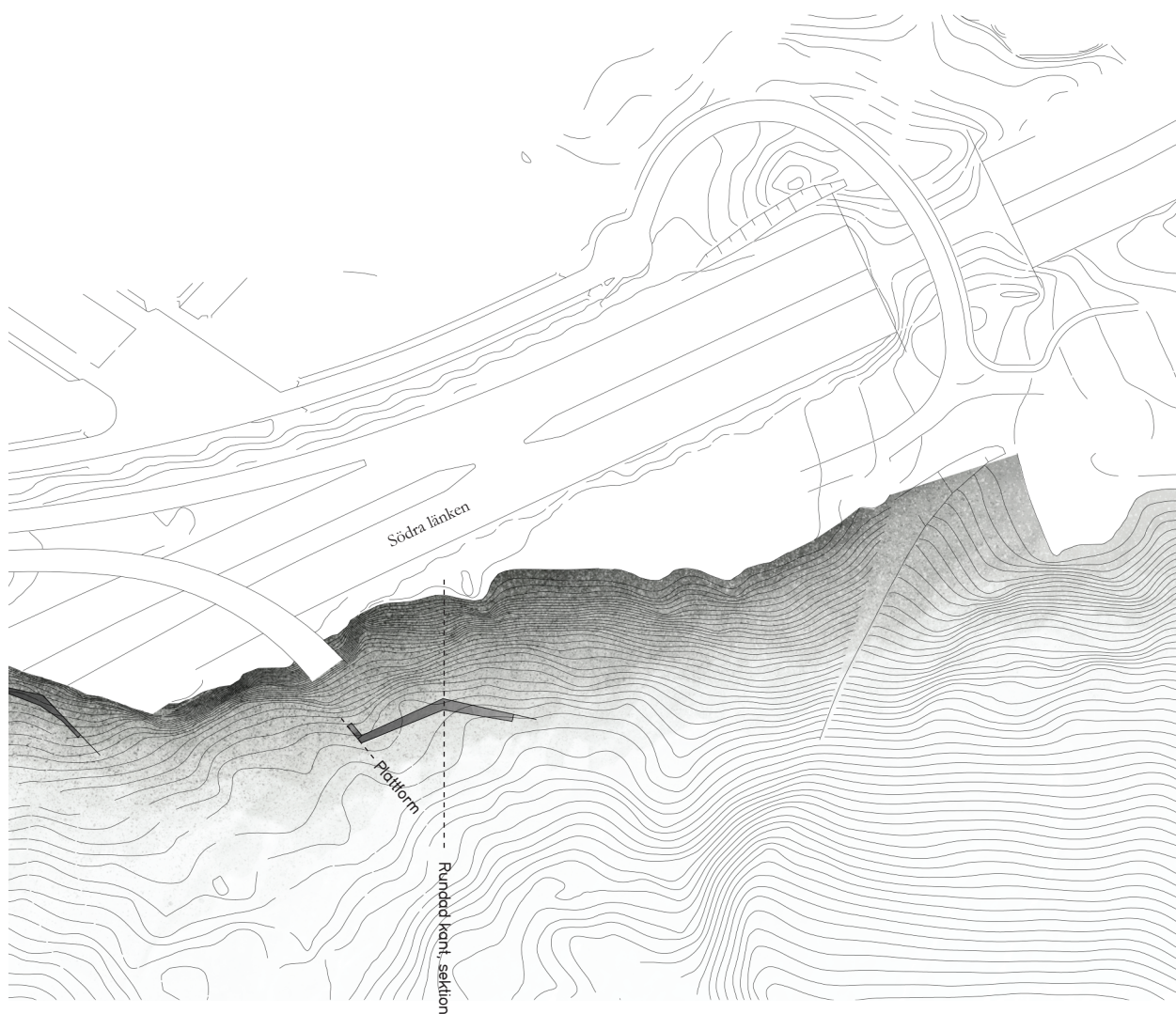

Bild 65. *Längs bergets kant, planillustration, 2019.*

Skala 1:2 000 / ▲ Norr

Lilla Sickla

Det tredje och sista utsnittet utgörs av området mellan Hammarby skidbacke och gården Lilla Sickla. Öster om skidbacken börjar Nackareservatet, inom vars gränser Lilla Sickla ligger. Här finns en gångväg längs vattnet, som fortsätter vidare längs Sickla sjö och tar slut vid Nackanäsbron i öster. Vid Lilla Sickla avslutas mitt arbete, men det går att fortsätta en promenad längs gångvägen österut, eller ströva fritt uppe på berget, längre in i reservatet.

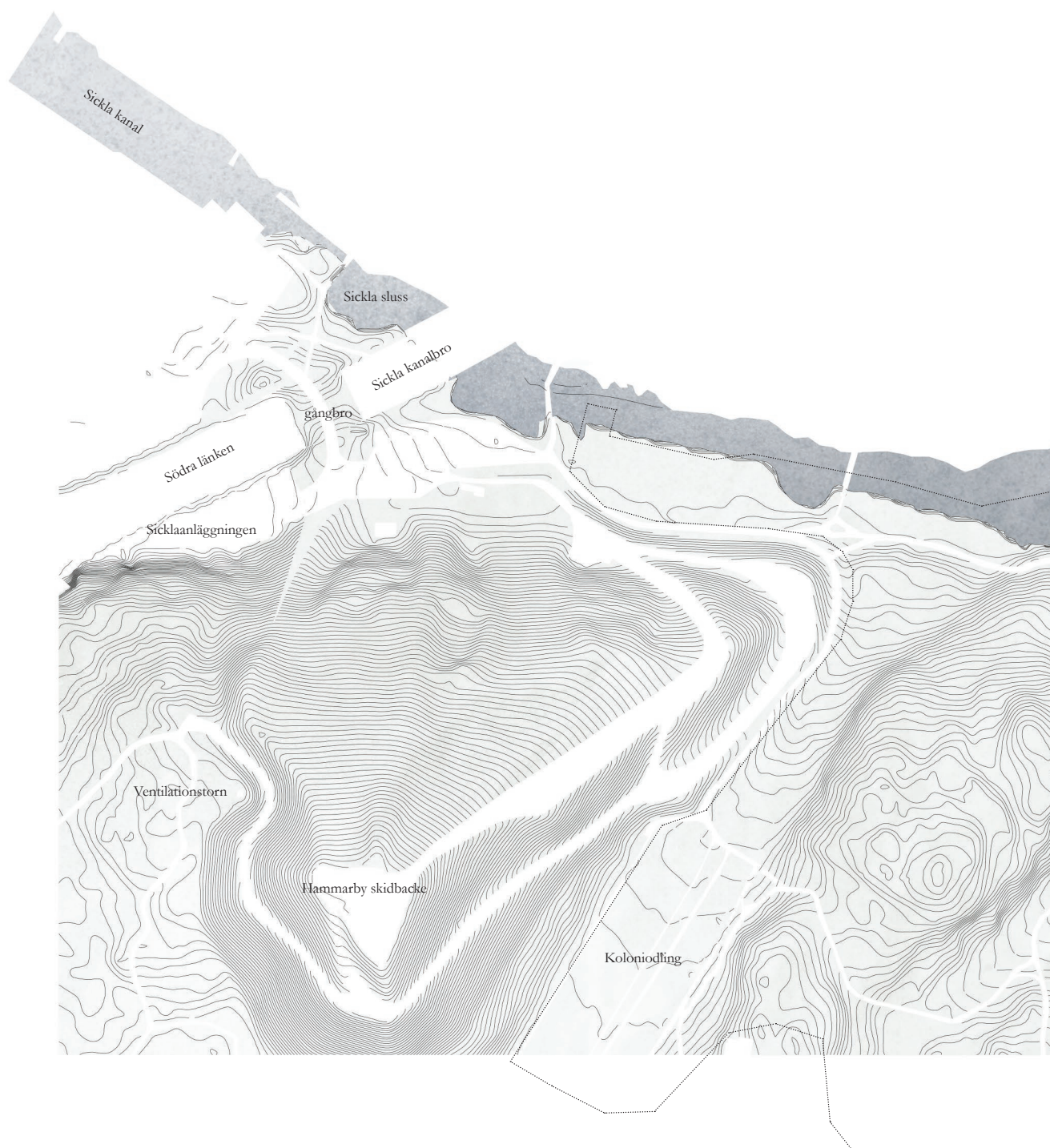
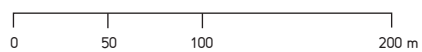
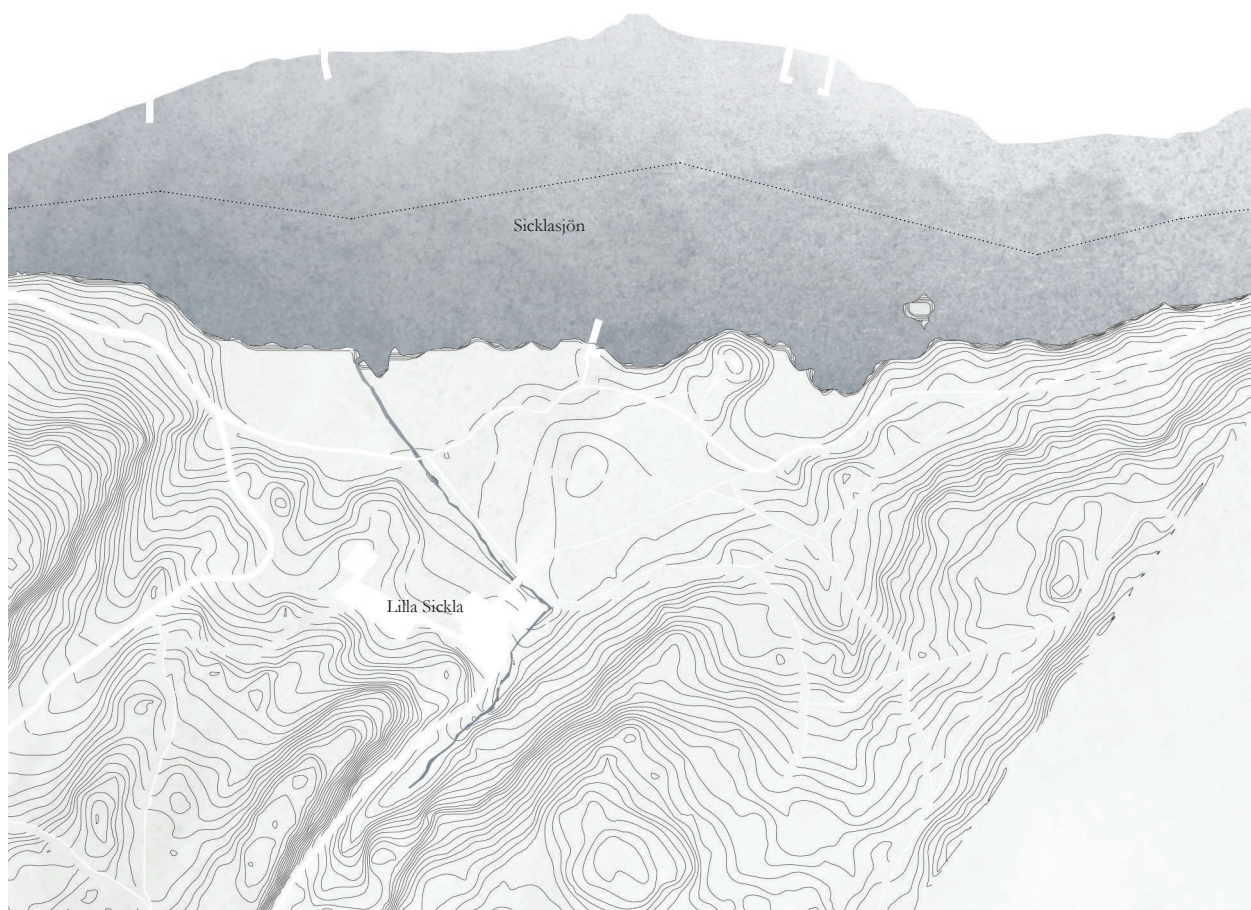

Bild 66. Utsnitt 3, 2019.
Den prickade linjen visar, ungefärligt, gränsen för Nackareservatet.

Skala 1:4 000 / ▲ Norr

Plats och historia

Under 1500-talet dämades Hammarby sjös utlopp vid Danviken upp, för att kunna driva kvarn och smedja vid Danviken.⁷⁷ I och med bygget av Hammarbyleden under 1900-talets början sänktes Hammarby sjö, och vattenförbindelsen mellan Hammarby sjö och Järlasjön snörptes av. Hammarbyleden öppnades 1926, och kanalen och slussen mellan Hammarby sjö och Sicklasjön stod klar 1930.⁷⁸ Slussen stängdes 1980, men öppnade igen 1984. Den befintliga slussen kompletterades med ytterligare en sluss 2003, i och med bygget av Södra länken. Idag används de båda slussarna av fritidsbåtar.⁷⁹

Öster om Lilla Sickla löper Nacka ström, där ett brukssamhälle bildades under 1550-talet. E. Alfred Jansson sammanfattar bruken längs Nacka ström: "[...] från 1500-talets järnhamrar och krutkvarnar, 1600-talets mässingsbruk, 1700-talets papperskvarnar, klädesstampar och mjölkvarnar, vilka fortsatte att mala en stor del av Stockholmsbagarnas mjölbehov ända till slutet av 1800-talet."⁸⁰ Jansson beskriver hur Lilla Sickla fick sin vattenkraft via ett tillflöde från en mosse i trakten kring dagens Johanneshov, Bagarmossen, och Björkhagen, en mosse som också var tillflöde för Nacka ström.⁸¹ Även Lill-sjön i nuvarande Björkhagen försörjde Kvarnbäcken vid Lilla Sickla, vilket ledde till att sjön så småningom avvattnades.⁸² På en brandförsäkringskarta från år 1801 syns tydligt hur vattenkraften präglar Lilla Sickla, med en anlagd damm, och kvarnen vid sidan av huvudbyggnaden. Kartan visar även strandlinjen, som innan Hammarby sjös sänkning låg betydligt närmare gården, och där vattnet som idag heter Sickla sjö, då heter Hammarby sjö.⁸³ Kvarnverksamheten avtog under mitten av 1800-talet, då tillflödet av vatten från mossen och Lill-sjön minskat.⁸⁴ Gårdens disposition, sidoorienterad i förhållande till vägen, samt allén som löpte från gården ned till en brygga i Sicklasjön, tyder på att sjövägen varit den viktigaste.⁸⁵

År 1551 donerade Gustav Vasa Danviken, där Sicklaön ingick, till hospital. Här uppfördes "[...] ett de eländas samhälle med fattighus, sjukhus – även för spetälska – dårhus, kurhus, ja t.o.m. barnhem för de stackars barn som hamnat i denna i vissa avseenden hemiska miljö."⁸⁶ 1627 förlänades tygmästare Antoni Monier gården Sickla av Gustav II Adolf, och ett par år senare även Lilla Sickla.⁸⁷ Monier inledde kruttillverkning vid Sickla, och införskaffade enligt egen uppgift hästdragna krutkvarnar, och uppförde ett antal byggnader och kvarnar. Monier valde att övergå till sachsisk tjänst efter slaget vid Nördlingen i Tyskland år 1634, och hans egendomar i Sverige återgick till kronan.⁸⁸ Under resten av 1600-talet arrenderades Lilla Sickla ut.⁸⁹ På 1700-talet etablerades Sickla kattuntryckeri, med verksamhet vid både Stora och Lilla Sickla, och 1766 tillfaller Lilla Sickla kattuntryckeriets kamrer Carl

⁷⁷ Stockholms hamnar, <https://www.stockholmshamnar.se/historia/platser/stockholm/hammarby-sjo/> (2019-05-08)

⁷⁸ Sillén, 2012, s. 116.

⁷⁹ Stockholms hamnar, <https://www.stockholmshamnar.se/historia/platser/stockholm/hammarby-sjo/> (2019-05-08)

⁸⁰ E. Alfred Jansson, *Nacka: kring Nacka ström 1557-1887*, Nacka kulturnämnd, Stockholm, 1960, s. 6.

⁸¹ Jansson, 1960, s. 149.

⁸² Daniel Hofling & Sofia Sternegård, *Hammarbyhöjden 1:1, del av, Lilla Sickla, Björkhagen, Stockholm, bebyggelsehistorisk inventering*, Stockholms stadsmuseum, Stockholm, 2017, s. 11.

⁸³ Riksarkivet, *Charta öfver lila sikla 1801*, hämtad från: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/BRFV_Karta_k03806001.

⁸⁴ Hofling & Sternegård, 2017, s. 20.

⁸⁵ Gösta Selling, *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten*, Almqvist & Wiksells, Uppsala & Stockholm, 1928, s. 151.

⁸⁶ E. Alfred Jansson, "Ur Sicklaöns historia", *Nackaboken 1966, årsbok för Nacka stad*, Gunnar Ahlberg (red.), Stockholm, 1966, s. 50.

⁸⁷ Jansson, 1960, s. 33.

⁸⁸ Jansson, 1960, s.33-34.

⁸⁹ Hofling & Sternegård, 2017, s. 12.

Petter Neuman. På slutet av 1700-talet övertogs Lilla Sickla av Neumans dotter Anna Biurling och hennes make.⁹⁰ År 1789 lät de uppföra huvudbyggnaden i gustaviansk stil, som står kvar än idag.⁹¹ En flygelbyggnad från samma tid brann ner år 1990. Det bevarade kvarnhuset uppfördes enligt uppgift år 1788, och ska då ha ersatt en tidigare kvarn.⁹² Lusthuset och den engelska parken anlades troligen under tidigt 1800-tal, där parken omgärdade ett stycke åkermark mellan gården och sjön,⁹³ och vid mitten av 1800-talet uppfördes brygghuset. 1852 köptes Lilla Sickla av Lars Constans Pontin, som bodde kvar på gården fram till år 1886. Pontin inrättade gravplatsen i den engelska parken, kallad ”filosofens grav”.⁹⁴

1917 köpte Stockholms stad Lilla Sickla, och gården har hyrts ut sedan dess.⁹⁵ Idag ägs gården fortfarande av staden, och förvaltas av Fastighetskontoret och Skarpnäcks stadsdelsförvaltning.⁹⁶ Föreningen Lilla Sicklas vänner röjer regelbundet sly i den engelska parken, för att gynna ekar och hassel, och bevara parkens karaktär.⁹⁷

⁹⁰ Hofling & Sternegård, 2017, s. 13.

⁹¹ Bebyggelseregistret,

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa?byggnadId=21400000299157&page=historik&visaHistorik=true> (2019-05-08)

⁹² Hofling & Sternegård, 2017, s. 14.

⁹³ Hofling & Sternegård, 2017, s. 16.

⁹⁴ Hofling & Sternegård, 2017, s. 17.

⁹⁵ Hofling & Sternegård, 2017, s. 20.

⁹⁶ Hofling & Sternegård, 2017, s. 6.

⁹⁷ Lilla Sicklas vänner, <https://www.hembygd.se/lilla-sicklas-vanner> (2019-05-08)

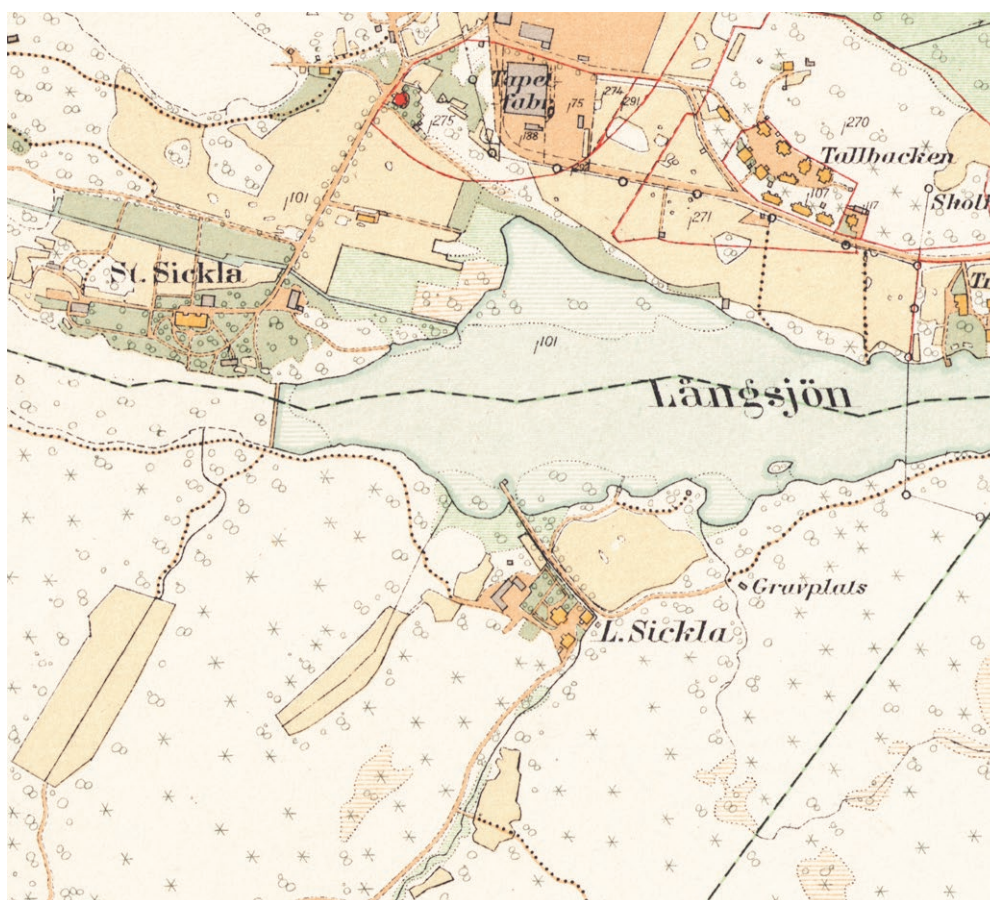

Bild 67. H Helleberg och E Pählman, Generalstabens litografiska anstalt, *Stockholms stad med omnejd, Duvnäs*, 1921-1927. Bilden är beskuren. På kartan syns gårdsmiljön, allén ned mot vattnet, lusthuset och gravplatsen. Sickla kanal finns inte ännu.

Bild 68. (överst) F. Larcke, *Lilla Sickla*, 1948.
 Bilden visar huvudbyggnadens baksida, och fruktträdgården.

Bild 69. (nederst) Okänd fotograf, *Lilla Sickla gård*, 1947-49. (Del av gråark Björkhagen, s. 016)
 Bilden tycks vara tagen från huvudbyggnaden. På bilden syns det gamla bryggerhuset vid vattnet,
 och i förgrunden åkermarken som nu är den stora gräsplanen.

Till fots

Där Hammarbyskogens höjd möter skidbacken sker det tvärt – vill jag följa skogen och berget vidare österut får jag gå rakt ut i backen, korsa den, och ta mig nedåt på skrå, mot vattnet vid Sickla kanal. Den andra vägen går runt skidbacken, om jag vänder mig inåt skogen, söderut. Längs vägen bakom skidbacken passerar jag ett koloniområde, och når gångvägen vid kanalen via en brant backe. Ståendes vid foten av Hammarby skidbacke, tittandes upp mot höjden, syns delar av det ursprungliga berget titta fram mellan fyllnadsmassorna som utgör skidbackarna. Sett från norr visar hela skidanläggningen upp sig, med sina liftsystem och barackliknande byggnader, parkering, rester av snö, och ett utegym mot Sickla sluss. Berget är exponerat och renskrapat i ett avsnitt i väster och en bit upp i backen i öster pågår borrhning och pålning, som en del av arbetet med reningsverket. Många gånger har det slagit mig hur träd i staden väcker så mycket känslor, men att delar av den uråldriga berggrunden helt osentimentalt sprängs bort. Vill jag följa skogen och lugnet, är vägen bakom backen den jag väljer. Vill jag uppleva branterna och utsikten, rör jag mig istället på skrå tvärs över backen.

Vid Sickla sluss går jag över till andra sidan, tittar ned i den för tillfället torrlagda slussen med rostig spont och botten, och sen ut över vattnet mot Sickla sjö. Ljudet från vattnet överröstar inte bruset från Södra länken som går på en låg, avskärmad bro tvärs över slussen, men vattnet gör sig i alla fall hört. Tillbaka på den södra sidan av kanalen följer jag gångvägen österut. Vägen ligger nära stranden, där det till en början växer en alsumpskog, sedan tar klippor över, som mjukt rundat försvinner ned i vattnet. På andra sidan gångvägen finns skogen, som nu är en del av Nackareservatet. Jag möter en förskoleklass med hävar, de rör sig upp längs berget i skogen och följer en rännil med vatten. Vägen rör sig upp och ned i branta backar, och efter ett krön kommer återigen alsumpskogen, nu i ett bredare parti. Gångvägen svänger höger och korsar delvis sumpskogen, och ligger därefter precis i dess kant. På andra sidan vägen glittrar plåttaken på byggnaderna vid Lilla Sickla. Ute ur alsumpskogen möter jag den öppna gräsplanen, och solen. Folk springer eller promenerar, med eller utan hund, eller barnvagn. Gräsplanen välver sig uppåt från gångvägen, med en låg klipphäll som sticker upp, där en annan förskoleklass sitter i solen på den torra stenen.

Mellan gångvägen längs vattnet och huvudbyggnaden finns en allé av hamlade lindar. I en lite krokig förlängning av allén vrider sig höga och kraftiga alar ut mot vattnet, från var sida av en smal udde som löper ut i alsumpskogen. Ute vid uddens slut ser jag ett par träpålar sticka upp ur vattnet, en sothöna, jag hör gräsänder och skrattmåsar. En skogsduva sitter i närheten. Jag vänder tillbaka, och går vidare mot det lysande vita lusthuset. På marken är det skräpigt, med platspåsar, fimpas, cigarettpaket, engånghandskar i latex, klädesplagg, flaskor. En engångsgrill står på trappan till lusthuset. På marken ser jag först några enstaka lila krokusar, sen ser jag alla blåsippar i backen upp mot byggnaden. Kirskål och harsyra är på väg upp, tillsammans med späda grässtrån. Här ligger flera fälda träd, en del med fasthäftade lappar från föreningen Lilla Sicklas vänner, som berättar om varför veden sparas i skogen. I kanten av gräsplanen ligger ett stort traktordäck.

Från gångvägen på andra sidan Sickla sjö syns Lilla Sicklas blänkande tak punktvis genom de avlödade träden. Det vita lusthuset på ligger högt och öppet, blickande ut över vattnet, och visar att bakom brynet finns något mer än skog.

Mot skogen och berget växer stora ekar, och hassel. Här är marken upptrampad och mjuk. Det finns spår efter cyklar. Mellan skogsbrynet och gräsplanen löper ett dike. För att nå filosofens grav går jag över en porlande bäck, med en enkel träspång. En liten skylt upplyser om att här finns en av Stockholms tysta platser.⁹⁸ En tät, dubbel rad av lindar står runt gravhällen av kalksten, och parken glider omärkligt in i skogen. När jag står i skogsbrynet, i backen där ekarna och hasseln tar vid efter diket mot den öppna gräsplanen, ser jag tydligt hur skikten i landskapet avlöser varandra. Först berget och skogen, sen brynet, sen den öppna gräsplanen, och mellan sjön och promenadvägen, alsumpskogen, där alarnas karaktäristiska kronor är svarta mot den ljusa himlen. I fonden finns allén, och bakom den ligger Lilla Sicklas huvudbyggnad.

Huvudbyggnaden är i två våningar, och har en slät träfasad målad i ljust gult, med ljust grå snickerier. Den murade sockeln är svartmålad. Byggnaden har ett mansardtak, klätt med svart plåt. Över entrén finns en snidad portik, och i ett fönster på nedre våningen hänger en gul skylt med texten *Varning för hunden*. Gården ligger i kanten av berget, som snabbt stiger uppåt i sydväst. Gårdsplanen av grus är delvis kantad av hamlade lindar. På andra sidan gårdsplanen finns en högre rödmålad träbyggnad, som är den gamla kvarnen. Runt kvarnen rinner fortfarande vatten, som sedan följer allén, vidare ut mot sjön. Vattnet kommer söderifrån, och när jag följer bäcken ser jag rester i form av murade konstruktioner, som minner om gårdens tidigare verksamhet. Bäckens rinner i botten av en ravin, där berget i väster har en brant och skarp sida mot en gångväg, som ligger på en avsats en bit upp från ravinens botten. Gångvägen fortsätter längs berget, vars sida efter en stund får en mjukare linje, och bebyggelse på toppen, när jag närmar mig Björkhagen och Hammarbyhöjden.

Tillbaka i parken går jag ned mot alsumpskogen, och försöker ta mig in i den. Jag kommer en bit, och får vända tillbaka samma väg när det blir för blött. Att vara i alskogen är som att befinna sig i kulisserna, där jag har god sikt in mot parken, men känner mig osynlig så länge jag står stilla. Stammarna speglas i vattnet nu på våren, men om sommaren är marken grön och trasslig av hög undervegetation.

⁹⁸ Stockholms stad, Guide till tystnaden i Stockholm, <https://www.stockholm.se/guidetilltystnaden> (2019-05-08)

Bild 70. *Ålsumpskogen, vår, 2019.*

Bild 71. (vänster) *Bäcken, sommar, 2015.*
Bild 72. (höger) *Promenaden, 2015.*

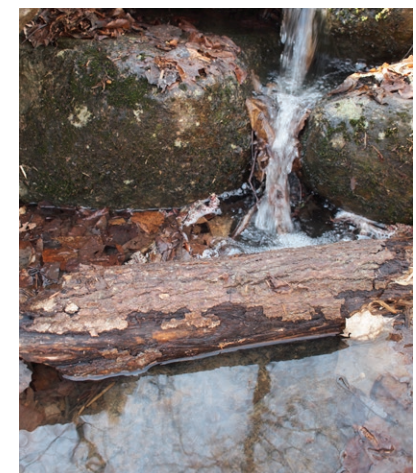
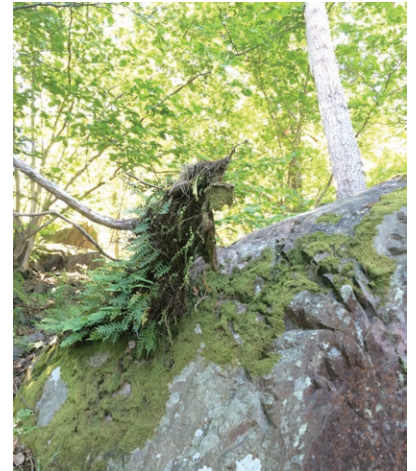

Bild 73-75. (överst) *Värback och lera*, 2019. / *Rot*, 2015. / *Rotväla*, 2015.
 Bild 76-78. (mitten) *Rötter*, 2015 / *Al*, 2019 / *Stam*, 2019.
 Bild 79-81. (nederst) *Klippa* / *Filosofens grav* / *Värback*, 2019.

Bild 82.

Alsumpskogen, sommar, 2015.

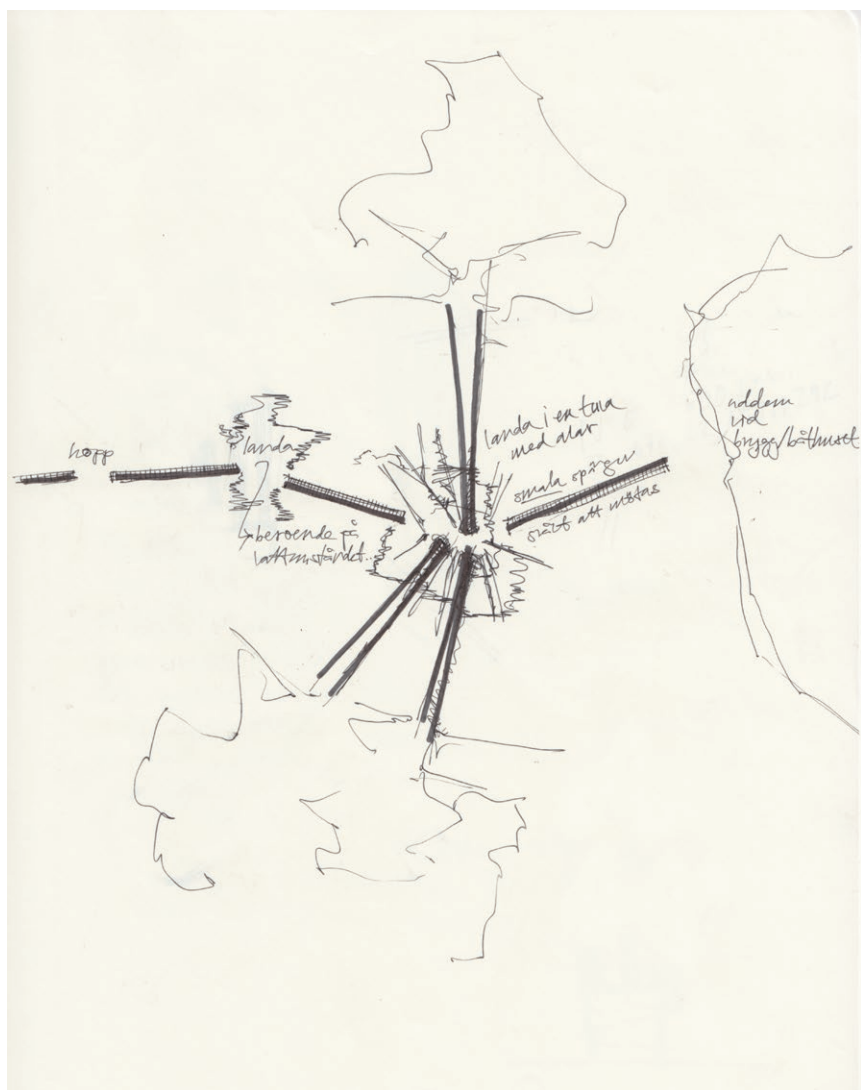

Bild 83. *Alsumpskogen, skiss spänger*, 2019.

Parken vid Lilla Sickla

Det två fragment som jag lägger till längs det tredje utsnittet är ett system av spänger inne i alsumpskogen, och en paviljong i förlängningen av allén mellan Sicka sjö och Lilla Sickla gård. Spängerna illustreras som ett tillägg i skogen nedanför Lilla Sickla, men skulle även kunna adderas i alsumpskogen närmast Sickla sluss. Dessa fragment förhåller sig främst till den befintliga landskapsparken vid Lilla Sickla, där skogen och berget som omfamnar gården i öster, söder, och norr, delvis utgör en del av parken och där övergången mellan park och skog är vag.

Alsumpskogen

Alsumpskogen är en form av brynzon till parken i norr, mellan det öppna vattnet och gräsplanen – liksom ek- och hasselbacken agerar brynzon i kanten mot berget och skogen i söder. Spängerna ger ett alternativt sätt att röra sig, som inte följer, förlänger, eller kopplar ihop sig med det befintliga gångstråket. Samtidigt förhåller sig spängerna till den befintliga promenaden, som ett parallellt stråk närmare vattnet. Spängerna adderar en upplevelse till parken, då de gör alsumpskogen lättare att röra sig i. I skogen är du delvis dold, och kan betrakta parken eller vattnet utan att själv bli sedd. Spängerna är smala, och hänger bara undantagsvis samman. De dockar mot alknippena, och kräver att vandraren hoppar mellan knippen och spänger för att ta sig vidare. En spång kan göra att du kan gå ut en bit, och välja att gå tillbaka samma väg. Eller så tar du dig vidare, osäker på var du kommer att landa. Spängerna av gallerdurk är mest synliga innan undervegetationen växer upp, då de döljs när växter skjuter upp på sidorna av, och genom, konstruktionen. Stråket i skogen ska vara osäkert, otydligt, och spännande.

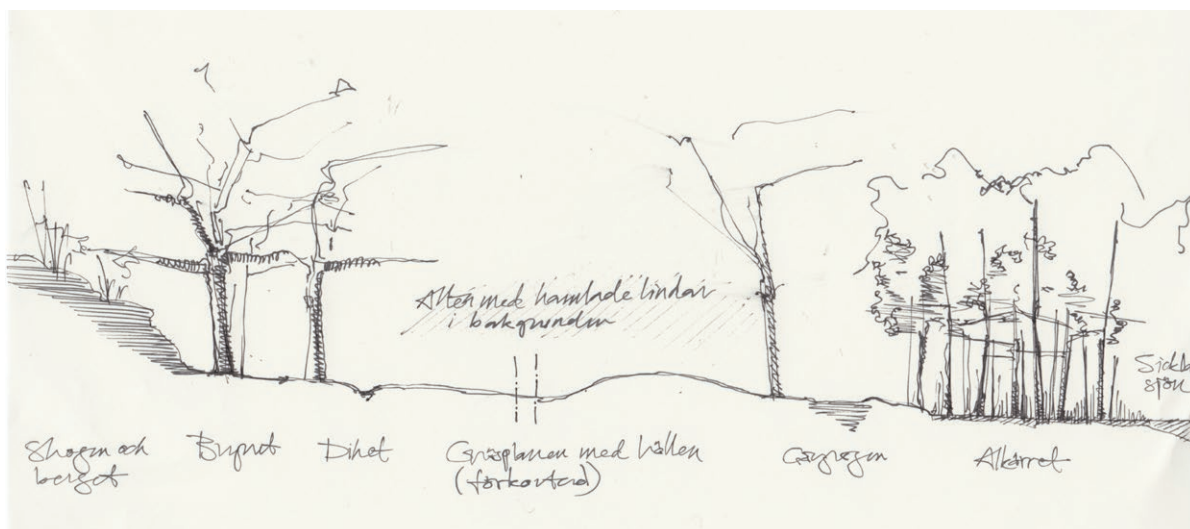

Bild 84. Parken vid Lilla Sickla, skiss sektion, 2019.

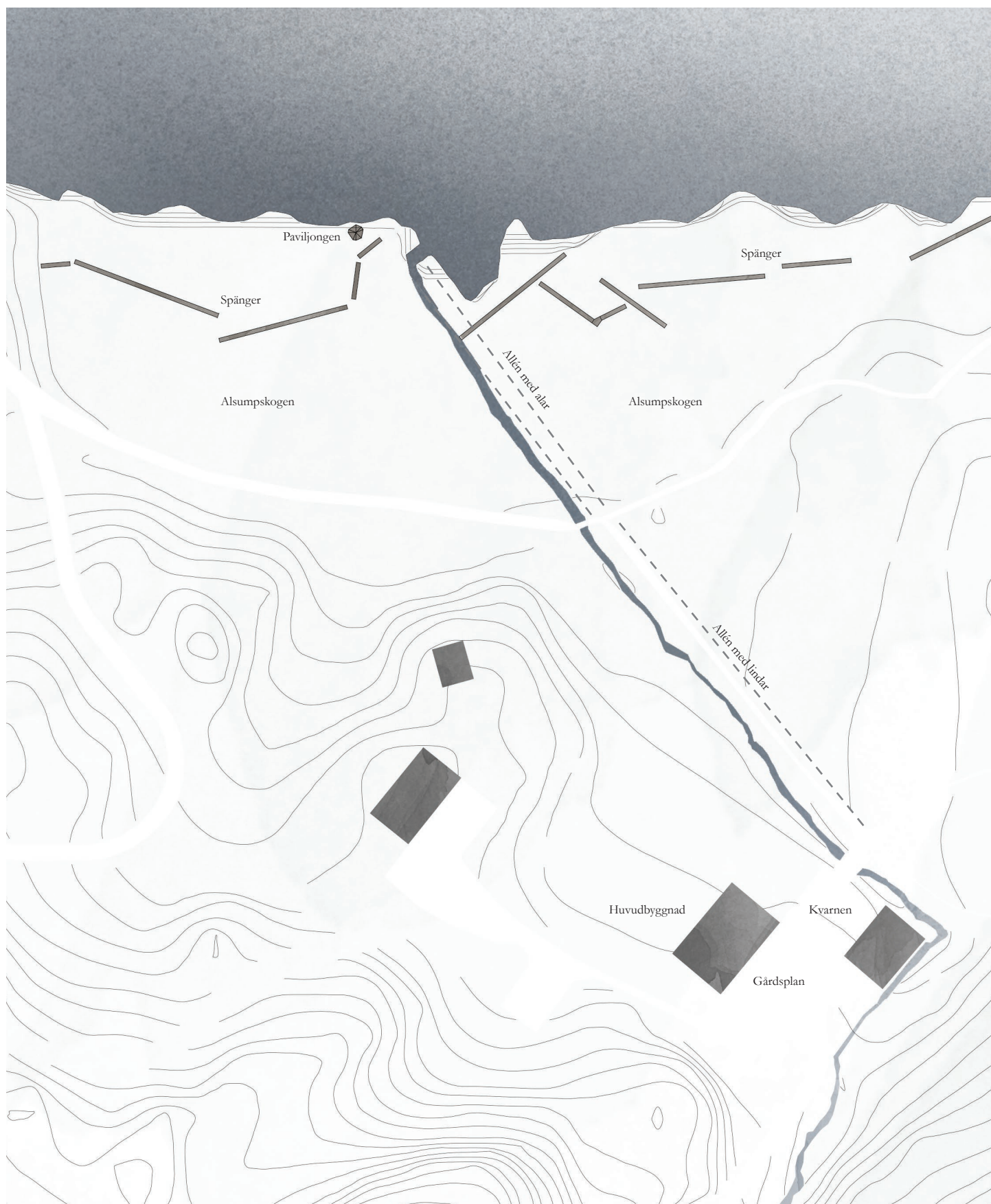

Bild 85. *Parcken vid Lilla Sickla, planillustration spänger och paviljong, 2019.*
 Lägen och längder för spängerna är en enbart en illustration, där principen är att spängerna adderas där det är möjligt,
 och att spängerna angör alknippen längs vägen.

0 10 20 50 m

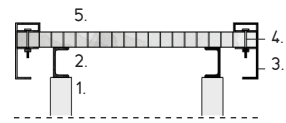
Skala 1:1 000 / ▲ Norr

Spängerna har en bred sida, för att visuellt utgöra ett kraftigt, horisontellt streck inne i alsumpskogen, där linjerna främst är vertikala i form av trädstammar. Den breda sidan ger även uttryck för en viss stabilitet, och tyngd. Spängerna är 800 mm breda, och är svåra att mötas på. Om du möter någon, får ni med ord eller blickar kommunicera vem som väntar, och vem som går först. Spängerna är av rosttrögt stål, linoljebehandlat.

Bild 86. *Alsumpskogen spänger, elevation och trärsektion, 2019.*

1. Stålrör, pålas
2. U-balk, förankras till stålrör resp. gallerduk
3. Avtäckning sida: svetsad profil av plattstål
4. Infästning avtäckning med skruv och bricka
5. Golv, gallerduk typ GSM

Tvärsektion. Skala 1:25

Elevation. Skala 1:25

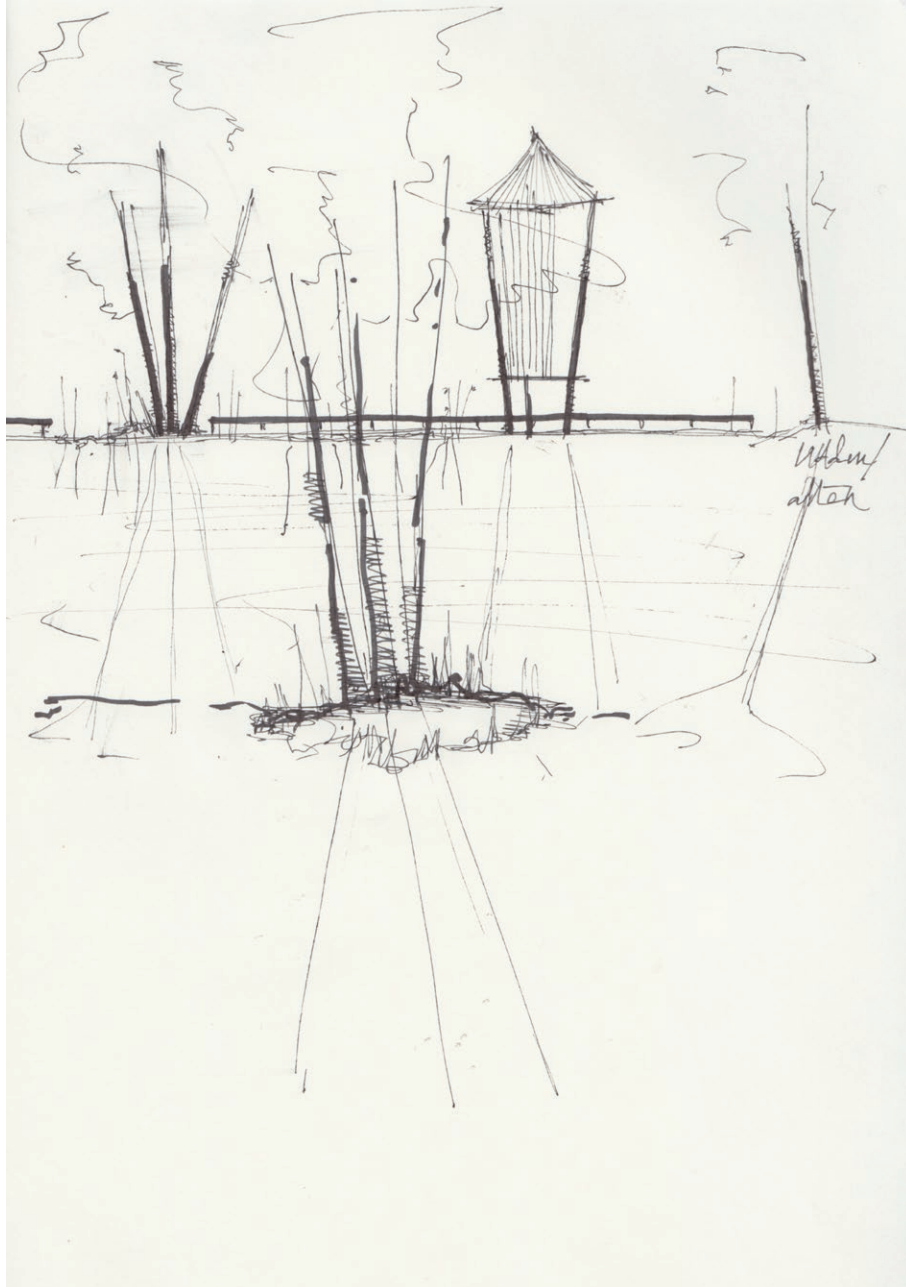
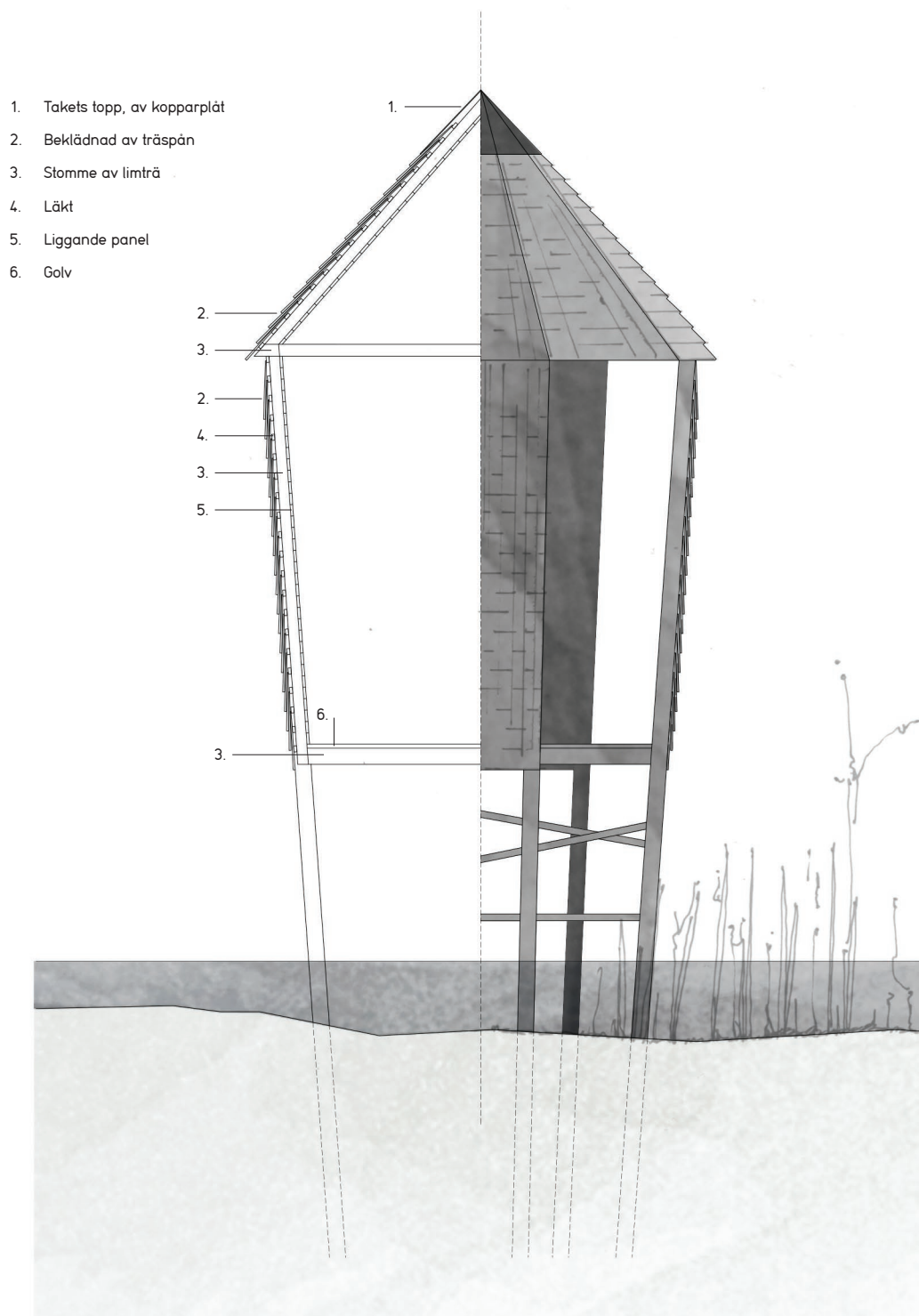

Bild 87. Allén, skiss paviljong, 2019.

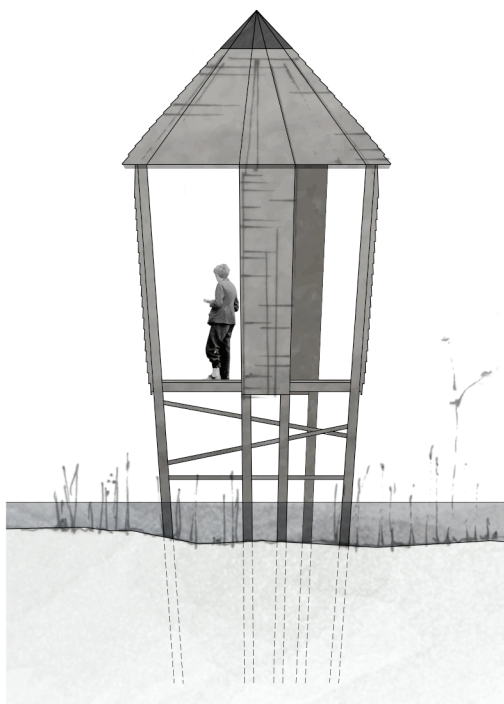
Allén

För Lilla Sickla var vattenvägen tidigare den viktigaste – både funktionellt, och som en markerad huvudentré till gården. Vattenvägens tidigare roll framgår inte i parken idag, där allén av lindar vid första anblicken tycks sträcka sig mellan gångvägen längs vattnet och gårdsplanen, och förlängningen av allén med alar längs med udden inte är så synlig. För att poängtera strandlinjen ute vid udden, utan att dölja den, adderar jag en paviljong i slutet av allén av alar, inte mitt i siktlinjen, utan något sidoorienterat. Paviljongen är en samtida *fabrique* inne i skogen, en rustik och knepig uppenbarelse, plötsligt eller smygande synlig – inifrån skogen, från allén, från gångvägen, eller från vattnet. Paviljongen blir ett tredje byggt element i parken, som tillsammans med lusthuset och Filosofens grav utgör mål längs en vandring, platser att stanna till vid, för att fundera på vad de betyder. Till sin form lånar paviljongen lusthusets åttkantiga plan och toppiga tak, samtidigt som den lånar spretighet från alknippena i skogen. Sett utifrån vattnet är paviljongens mörkt tjärade, träspånsklädda fasader och tak relativt dolda, för att inte konkurrera med det lysande lusthuset på sin kulle. Att vara vid eller i paviljongen är att vara inne i alsumpskogen, stilla, dold.

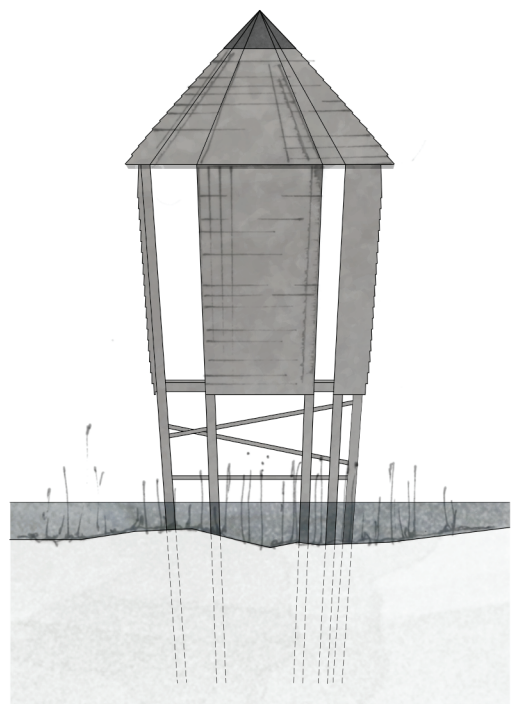

Sektion, skala 1:50

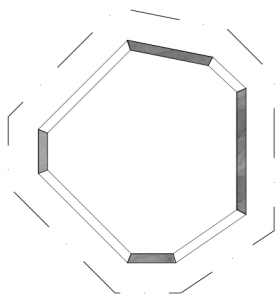
Bild 88. Allén, detaljer paviljong, 2019.

Södra fasaden, skala 1:100

Östra fasaden, skala 1:100

Plan, skala 1:100

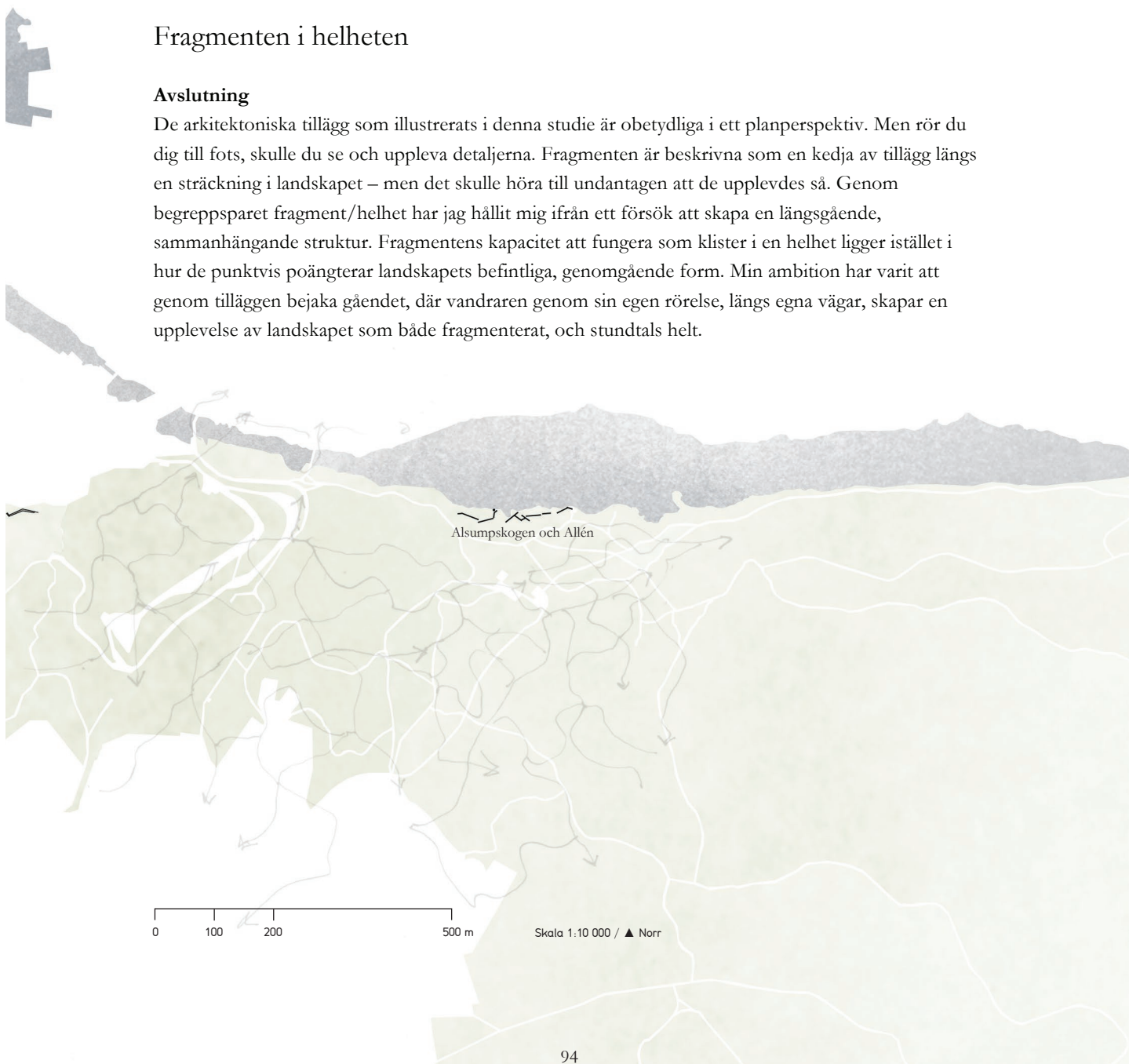

Bild 90. Översikt landskapet nr. 2, 2019.

Fragmenten i helheten

Avslutning

De arkitektoniska tillägg som illustrerats i denna studie är obetydliga i ett planperspektiv. Men rör du dig till fots, skulle du se och uppleva detaljerna. Fragmenten är beskrivna som en kedja av tillägg längs en sträckning i landskapet – men det skulle höra till undantagen att de upplevdes så. Genom begreppsparet fragment/helhet har jag hållit mig ifrån ett försök att skapa en långsgående, sammanhängande struktur. Fragmentens kapacitet att fungera som klister i en helhet ligger istället i hur de punktvis poängterar landskapets befintliga, genomgående form. Min ambition har varit att genom tilläggen bejaka gåendet, där vandraren genom sin egen rörelse, längs egna vägar, skapar en upplevelse av landskapet som både fragmenterat, och stundtals helt.

Diskussion

Denna studie har undersökt hur landskapet rör sig, och hur landskapet kan upplevas genom rörelse. Rörelse som aktivitet har använts dels som en metod, där gåendet är ett sätt att använda hela kroppen i processen att lära känna ett landskap. Dels har gåendet varit en utgångspunkt för själva gestaltningen, där tankar om upplevelsen av arkitekturens och landskapets nivåer, avstånd, och rytm, har präglat de tillägg som föreslås. Här är växelverkan mellan stillhet och rörelse viktigt, där gestaltningen även syftar till att ge utrymme för att stanna upp, och att kontempera. Den fysiska formen som det befintliga landskapet och dess arkitektur har ses som en konsekvens av rörelse.

Studiens föreslagna tillägg poängterar på olika sätt det befintliga landskapets nivåer, riktningar, och former. Studien anknyter till en landskapsarkitekturstradition, och de arkitektoniska tilläggen förhåller sig till de lager av historia, berättelser, och minnen som landskapet bär på, och som framträder olika för varje enskild person.

De två begreppsparen taktil skala/visuell skala, respektive fragment/helhet, har haft två syften i studien. Dels som perspektiv vid beskrivning och analys av det befintliga landskapet, dels som ledsagare i ett gestaltungsarbete. Begreppsparen är till hjälp för att ringa in både svårigheter och möjligheter vid addition av arkitektur i befintliga, komplexa landskap. Taktil respektive visuell skala används i studien för att lyfta fram betydelsen av material, nivåskillnader, känsel, doft, och hörsel, samt betydelsen av blicken i rörelse vid läsning av landskap och arkitektur. Begreppen fragment och helhet används i studien för att beskriva de tillägg som görs, och den effekt de kan tänkas ha – både visuellt och taktilt. Relationen fragment/helhet påminner om att det ligger i stadens natur att vara fragmenterad, och att jag som stadsbo får vänja mig vid miljöer som stundtals är röriga och trasiga. Stadslandskapet, liksom alla landskap, är processer som pågår, och som ständigt utvecklas och förändras. Begreppen ökar förståelsen för faran med att försöka städa och rätta upp i enskilda små utsnitt utan att ta sig utanför dess gränser. Därmed motverkas risken att tappa bort den underliggande helhet som faktiskt finns.

Studiens resultat visar hur arkitektoniska tillägg kan poängtera de kvaliteter som redan finns i detta hela, och samtidigt fragmenterade, landskap. De tillägg som adderas har en betydelse som uppmärksamhetshöjare: om landskapet är en text, kan de agera utropstecken. De taktila fragmenten och den visuella helheten samspelar i upplevelsen av landskapet: fragmenten poängterar vissa aspekter av landskapet – form, höjder, lager av historia – vilket av vandraren upplevs både taktilt och visuellt. Vid Gamla begravningsplatsen är den kuperade topografin en konsekvens av åsen, gravarna, och massorna som grävts upp under årens lopp. Det adderade staketet följer markens nivåer, och förtydligar dessa. Trappor, broar, och lutande plan visar på nivåskillnader som tydligt känns i kroppen när du rör dig, eller står stilla. En trappväg mot en höjd gör att du mäter nivåskillnaden med dina steg, och väl uppe får du en utsikt över landskapet som både positionerar dig, och kan ge en upplevelse av helhet. Befinner du dig ute på bergets kant får du en visuell överblick, och kan se förkastningsbrantens sträckning. Samtidigt känner du höjden i hela kroppen när du vågat dig längst ut, och vägen långt där nere drar fram som en fors.

Gåendet som praktik har i studien varit en utmärkt metod för att lära känna och uppleva landskapet och staden. Per Wirtén beskriver upplevelsen av staden till fots så väl:

Genom att vandra ser jag staden på ett annat sätt än jag brukar. Jag mäter staden med mina ben och min GPS, inte bara genom att notera koordinaterna jag får från de avlägsna satelliterna; det som händer är viktigare, nämligen att stadens geografi börjar hänga samman. Den förvandlas från en löst utspridd arkipelag av hus, industrier, motorleder och skogar till ett sammanhängande landskap. [...] Till fots fogas stadens olika delar samman till ett landskap. Jag blir mer uppmärksam än någonsin på mellanrum, övergångar och stilbrott. Storstaden får en historia. Att gå tvingar fram berättelser om varför det ser ut som det gör. Det jag ser måste förklaras.⁹⁹

Det befintliga landskapets genomgående form – som jag upplevt som starkast genom gåendet – är det som utgör gestaltningens röda tråd. Resultatet förhåller sig tydligt till topografin som den mest grundläggande förutsättningen för arkitekturen, där berget är den mest karaktäristiska aspekten av landskapet, i sin sträckning från väster till öster, med avbrottet där åsen bryter igenom.

Resultatet visar även dels hur gåendet påverkar upplevelsen av landskapet, dels hur de gestaltade tilläggen kan lyfta fram ett visst sätt att gå. Spängerna och paviljongen i skogen kan få dig att vika av från promenadstråket, men väl inne i sumpskogen finns ingen färdig, säker slinga att följa. Av John Dixon Hunts tre kategorier av gående: det rituella gåendet eller processionen ("a ritual walk or procession"), promenaden ("stroll"), och strövandet ("ramble"),¹⁰⁰ är det processionen och promenaden som rymmer det effektiva, funktionella, nödvändiga, och målmedvetna. Strövandet är däremot att gå på lust, där du tillåter dig att vika av, och att låta benen och tankarna gå. Strövandet är det slags gående som gestaltningen framför allt lyfter fram – i och med att fragmenten faktiskt inte sitter ihop eller länkas samman till något som entydigt kan, eller ska, upplevas som en sammanhängande promenad, uppmuntrar de till att just ströva, och att vika av.

Hunt skriver att: "The ramble requires or seeks a natural or naturalistic topography",¹⁰¹ och jag menar att detta kan översättas även till stadslandskapet. En öppen struktur i staden ger en större möjlighet att ströva – att röra sig över gårdar, i terrängen, att vika av från gatan för en genväg, eller en annan upplevelse; en struktur där din väg inte är förutbestämd. Wirtén skriver om ett skifte i Stockholms stadsplanering, där stenstadens kvartersstruktur flyttar utanför tullarna. Wirtén refererar till Stockholms förra översiktsplan, *Promenadstaden*, som han menar syftade till att du skulle kunna "promenera genom Stockholm i tät sammanhängande bebyggelse", till skillnad från 1900-talets planering där du "skulle kunna promenera genom sammanhängande parker och grönstråk från Kungsholmen till de stora skogarna på Södertörn."¹⁰² Den gällande översiktsplanen för Stockholm, som har ersatt *Promenadstaden*, lyfter fram betydelsen av den gröna strukturen, som en del av stadens karaktär, samtidigt som gatan finns kvar som ideal, med folkliv, levande bottenvåningar, och genomgående gestaltningslösningar. I staden, menar jag, bör det finnas utrymme även för strövandet, att gå åt sidan, att vara ensam – i miljöer som inte är upplysta, tillrättalagda, och nödvändigtvis upplevs som trygga.

Michel de Certeau beskriver två olika perspektiv för människan i staden; *voyeurs* (betraktare) och *walkers* (gående).¹⁰³ Hos de Certeau, liksom hos Lassus, har en betraktare, eller någon med enbart den

⁹⁹ Wirtén, 2010, s. 286.

¹⁰⁰ Hunt, 2004, s. 146.

¹⁰¹ Hunt, 2003, s. 194.

¹⁰² Wirtén, 2010, s. 82.

¹⁰³ de Certeau, (1984) 1988, s. 92-93.

visuella skalan som utgångspunkt, ett utifrån- och uppifrånperspektiv. En gående rör sig inom den taktila skalan, och upplever staden på ett annat sätt. I linje med det menar jag att begrepp som samband, kopplingar, läsbarhet, och orienterbarhet inte kan betyda samma sak i ett planperspektiv, som i ett på-marken-perspektiv. Idén om att rörelse förmodas ”binda samman” staden, så som Hvattum beskriver det, menar jag kan exemplifieras med strukturen i *Program Hammarbyhöjden och Björkhamnen*. Programmet kan relateras till Hvattums problematisering av mobilitet och cirkulation som medel för att uppnå helhet, där mening inte nödvändigtvis uppstår bara för att det går att röra sig rakt mellan A och B.

I *Program Hammarbyhöjden och Björkhamnen* blir detta tydligt, i hur en ny struktur läggs ovanpå en komplicerad terräng med stora nivåskillnader, och sägs skapa en orienterbar miljö; med föreställningen att det är den tillagda, byggda strukturen som ska skapa denna orienterbarhet. Den nya strukturen följer en nord-sydlig riktning, där ett linjärt förhållande till Hammarby sjöstad prioriteras – en riktning som går på tvärs mot det befintliga landskapets orientering. Strukturen tycks helt bortse från det befintliga landskapets tydlighet i både öst-västlig och nord-sydlig riktning, dess höjder där utsikten bidrar till överblick, dess nivåskillnader som gör att vandraren lätt hittar tillbaka till gångvägen, gatan, eller vattenbrynet – en tydlighet som kommer att försvinna.

I arkitekturen finns en potential att visa på möjligheter, en öppning till något annat än det som redan finns. Stanford Andersson exemplifierar arkitekturens förmåga att gestalta en annan värld med Le Courbusiers Villa Savoye: “It ‘makes a world’ that does not determine, but does allow us to live and think differently than if it did not exist.”¹⁰⁴ Utifrån perspektivet att staden är ett landskap, och att landskapet är alla de element vi ser, *och* de vi inte ser – för att återkoppla till Anne Whiston Spirns definition – är det alltför förenklat att mena att stadsbyggande handlar om att bygga hus, infrastruktur, och parker. I och med det menar jag att denna studie kan ses som ett alternativt stadsbyggnadsförslag för en utveckling av Hammarbyskogen, med ambitionen att förhålla sig till flera av landskapets lager, och även att förvalta och utveckla det som finns. Studien kan också ses som ett utvecklingsbart svar på Stockholms översiktsplans beskrivning av behovet av ett stärkt samband mellan Nackareservatet och Årstadaskogens naturreservat – en övergripande målsättning som *Program Hammarbyhöjden och Björkhamnen* bortser från.

¹⁰⁴ Stanford Andersson, ”The Fiction of Function”, *Assemblage*, No. 2, 1987, s. 29.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Informationsskylt vid Kolerakyrkogårdens västra sida, läst 2019-02-19.

Tryckta källor och litteratur

Andersson, Stanford, ”The Fiction of Function”, *Assemblage*, No. 2, 1987.

Brännkyrka hembygdsförening, Enskede-Årsta hembygdsförening, Farsta hembygdsförening, Hägerstens hembygdsförening, *Brännkyrka 1913–2013: socknen som blev 51 stadsdelar*, Trafik-nostalgiska förlaget, Stockholm, 2013.

Debord, Guy, ”Theory of the Dérive and Definitions” (1958), *The People, Place and Space Reader*, Jen Gieseking & William Mangold (red.), Routledge, New York, 2014.

de Certeau, Michel, *The practice of everyday life*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, (1984) 1988.

Fogelström, Per Anders, *Söder om tullen*, Bonniers, Stockholm, 1969.

Grillner, Katja, *Ramble, linger and gaze: dialogues from the landscape garden*, diss., Tekniska högskolan i Stockholm, Institutionen för arkitektur, 2000.

Hofling, Daniel & Sternegård, Sofia, *Hammarbyhöjden 1:1, del av, Lilla Sickla, Björkhamnen, Stockholm, bebyggelsehistorisk inventering*, Stockholms stadsmuseum, Stockholm, 2017.

Hunt, John Dixon, “ ‘Lordship of the Feet’: Toward a Poetics of Movement in the Garden”, *Landscape Design and the Experience of Motion*, Michel Conan (red.), Dumbarton Oaks, Washington, 2003.

Hunt, John Dixon, *The Afterlife of Gardens*, Reaktion Books, London, 2004.

Hvattum, Mari, Brenna, Brita, Elvebakk, Beate, Kampevold Larsen, Janike, “Introduction: Routes, Roads and Landscapes”, *Routes, Roads and Landscapes*, Mari Hvattum (red.) m.fl., Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2011.

Hvattum, Mari, ”The Garden and the City: Fragmented Dreams of ‘Totality’”, *Phenomenologies of the City: Studies in the History and Philosophy of Architecture*, Henriette Steiner & Maximilian Sternberg (red.), Ashgate Publishing, Farnham Surrey, England, 2015.

Iser, Wolfgang, *The Implicit Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1990 (1974).

Jansson, E. Alfred, *Nacka: kring Nacka ström 1557-1887*, Nacka kulturnämnd, Stockholm, 1960.

Jansson, E. Alfred, ”Ur Sicklaöns historia”, *Nackaboken 1966, årsbok för Nacka stad*, Gunnar Ahlberg (red.), Stockholm, 1966.

Kampevold Larsen, Janike, ”Curating Views: The Norwegian Tourist Route Project”, *Routes, Roads and Landscapes*, Mari Hvattum (red.) m.fl., Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2011.

Landscape Design and the Experience of Motion, Michel Conan (red.), Dumbarton Oaks, Washington, 2003.

Lassus, Bernard, ”Inventive Analysis” (1989), *The Landscape Approach*, Bernard Lassus, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.

Lassus, Bernard, ”The Paths” (1994), *The Landscape Approach*, Bernard Lassus, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.

Lassus, Bernard, ”Tactile Scale – Visual Scale” (1961), *The Landscape Approach*, Bernard Lassus, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.

Rydberg, Olle, *Från Årsta till Farsta*, Natur och Kultur, Stockholm, 1979.

Sax, Ulrika, *Den vita staden: Hammarbyhöjden under femtio år*, diss., KTH, Kommittén för Stockholmsforskning, Stockholm, 1989.

Schönback, Hedvig, ”Hammarbyhöjden”, *Stockholm utanför tullarna: nittiosju stadsdelar i ytterstaden*, Göran Söderström (red.), Stockholmia förlag, Stockholm, 2003.

Selling, Gösta, *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten*, Almqvist & Wiksells, Uppsala & Stockholm, 1928.

Sillén, Gunnar, *Kvarnhjul och fabrikkorstenar: Nackas industriarv*, Nacka kulturnämnd, Växjö, 2012.

Smithson, Robert, "Fredrick Law Olmstead and the Dialectical Landscape" (1973), *Robert Smithson: The Collected Writings*, Jack Flam (ed.), University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1996.

Smithson, Robert, "The Spiral Jetty" (1972), *Robert Smithson: The Collected Writings*, Jack Flam (red.), University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1996.

Stockholms stadsbyggnadskontor, *Stockholms byggnadsordning – ett förhållningssätt till stadens karaktärsdrag*, 1999.

Stockholms stad, Stadsplanekontoret, *Generalplan för Stockholm 1952*, 1952.

Walking and the Aesthetics of Modernity: Pedestrian Mobility in Literature and the Arts, Klaus Benesch & François Specq (red.), Palgrave Macmillan US, New York, 2016.

Widgren, Johan Arvid, *Brännkyrka genom tiderna: en hembygdsskildring omfattande närmast Brännkyrka och Enskeide församlingar i Stockholm*, Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1942.

Wirtén, Per, *Där jag kommer från: kriget mot förorten*, Albert Bonniers förlag, Stockholm, 2010.

Whiston Spirn, Anne, " 'One with Nature': Landscape, Language, Empathy, and Imagination", *Landscape Theory*, red. Rachael Ziady DeLue & James Elkins, Routledge, New York, 2008.

Zacke, Brita, *Koleraepidemin i Stockholm 1834: en socialhistorisk studie*, diss., Stockholms universitet, Monografier utgivna av Stockholms stad, 1971.

Internet

Bebyggelseregistret, *Skansbacken 2*, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000327062> (2019-03-05)

Bebyggelseregistret, *Skansbacken 1*, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000327061> (2019-03-05)

Bebyggelseregistret, *Skanskvärn*, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000291402> (2019-03-10)

Bebyggelseregistret, *Bostället*, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000285560> (2019-03-05)

Bebyggelseregistret, *Hammarby radiolänktorn*, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000291422> (2019-03-16)

Bebyggelseregistret, *Meteorologen 2 Hammarbyskolan*, <http://kulturarvsdata.se/raa/bbr/html/21400000314171> (2019-03-25)

Bebyggelseregistret, *Lilla Sickla*, <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa?byggnadId=21400000299157&page=historik&visaHistorik=true> (2019-05-08)

Lilla Sicklas vänner, <https://www.hembygd.se/lilla-sicklas-vanner> (2019-05-08)

Nationalencyklopedin (uppslagsord: haptik), <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/haptisk> (2019-02-11)

Naturvårdsverket, <https://www.naturvardsverket.se/Var-natur/Skyddad-natur/Naturum/> (2019-03-30)

Naturvårdsverket, [https://www.naturvardsverket.se/Var-natur/Skyddad-natur/Naturum/Naturums-arkitektur-/](https://www.naturvardsverket.se/Var-natur/Skyddad-natur/Naturum/Naturums-arkitektur/) (2019-03-30)

Nasjonale turistveger, <https://www.nasjonalturistveger.no> (2019-03-30)

Områden av riksintresse för kulturmiljövården i Stockholms län (AB län) enligt 3 kap 6 § miljöbalken
Hämtad från: https://www.raa.se/publicerat/varia2012_6.pdf (2019-03-05)

Riksantikvarieämbetet fornsök, <https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/5592e51f-85a1-4ca6-bb2d-0e2fbb28fba2> (2019-03-10)

Riksantikvarieämbetet, Områden av riksintresse för kulturmiljövården i Stockholms län (AB län) enligt 3 kap 6 § miljöbalken
Hämtad från: https://www.raa.se/publicerat/varia2012_6.pdf (2019-03-05)

Riksarkivet, *Charta över lila sikla 1801*, hämtad från: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/BRFV_Karta_k03806001 (2019-03-25)

Rundquist arkitekter, <http://rundquist.se/fredriksdalsbrons/> (2019-03-05)

Stadsholmen, *Bostället 1, Olaus Magnus väg 5*, 2013. Hämtad från: [http://digitalastadmuseet.stockholm.se/fotoweb/Grid.fwx?archiveId=5000&search=\(IPTC187%20contains\(SSM_DOK_000340_bostallet1.pdf\)\)](http://digitalastadmuseet.stockholm.se/fotoweb/Grid.fwx?archiveId=5000&search=(IPTC187%20contains(SSM_DOK_000340_bostallet1.pdf))) (2019-03-09)

Stockholms hamnar, <https://www.stockholmshamnar.se/historia/platser/stockholm/hammarby-sjo/> (2019-05-08)

Stockholm vatten och avfall, <http://www.stockholmvattnenochavfall.se/framtidensavloppsrening/reningsverk/reningsverk/om-och-tillbyggnad-av-sicklaanlaggningen/> (2019-04-11)

Stockholmskällan, <https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/Stockholmsplatser/kolerakyrkogarden/> (2019-03-04)

Stockholms spår, *Skärmarbrink*, Hämtad från:
https://stockholmskallan.stockholm.se/ContentFiles/SSM/Texter/Text_0001/SSM_DOK_000052.pdf
(2019-03-30)

Stockholms spår, *Hammarbyhöjden*, Hämtad från:
https://stockholmskallan.stockholm.se/ContentFiles/SSM/Texter/Text_0001/SSM_DOK_000093.pdf (2019-03-30)

Stockholms stad, *Översiktsplan för Stockholms stad*, 2018.
Hämtad från: https://vaxter.stockholm/globalassets/tema/oversiktsplan-ny_light/oversiktsplan-2018-12-19.pdf (2019-02-20)

Stockholms stad, <https://vaxter.stockholm/omraden/soderstaden/gullmarsplan-nynasvagen/> (2019-02-20)
Stadsbyggnadskontoret Stockholms stad, *Program Hammarbyhöjden och Björkbaggen*, Dnr. 2012-10147. Hämtad från:
<https://mittsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/Pagaende-planarbete/PagaendePlanarbete/Planarende/?JournalNumber=2012-10147&docview=1> (2019-02-15)

Stockholms stad, Guide till tystnaden i Stockholm, <https://www.stockholm.se/guidetilltystnaden> (2019-05-08)

Stockholms stadsbyggnadskontor, Planavdelningen, *Detaljplan för fastigheten Mårtensdal 6 mm*, Dp 2012-02448-54, 2013. Hämtad från: <http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/?searchtype=map&journalNumber=P1+2868> (2019-03-04)

Stockholms stadsbyggnadskontor, Planavdelningen, *Detaljplan för kv Mårtensdal mm*, Dp 1999-00327-54, 2000. Hämtad från:
<http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/> (2019-03-04)

Stockholms stadsbyggnadskontor, *Planbeskrivning Detaljplan för del av Hammarbyhöjden 1:1, Hammarby skidbacke i stadsdelen Björkbaggen*, Dnr. Dp 2015-01443, 2016.
Hämtad från: <http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/> (2019-04-01)

Stockholms stadsbyggnadskontor, Planbeskrivning, *Detaljplan för del av Kalmgatan m.m. inom stadsdelen Hammarbyhöjden i Stockholm*, Planbeskrivning, Dnr. Dp 88033, 1989. Hämtad från: <http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/> (2019-03-04)

Stockholms stadsbyggnadskontor, *Beskrivning till förslag till ändrad och utvidgad stadsplan för del av kv. Sjöfararen m.m. inom stadsdelarna Hammarbyhöjden och Björkbaggen i Stockholm*, Dnr. Pl 8360, 1987. Hämtad från:
<http://insynsbk.stockholm.se/Byggochplantjansten/GallandePlan/> (2019-03-04)

Svenska akademiens ordbok (uppslagsord: promenad), <https://www.saob.se/artikel/?seek=promenad&pz=1> (2019-04-25)

Svenska akademiens ordbok (uppslagsord: skala), https://www.saob.se/artikel/?unik=S_03257-0162.IY'TI&pz=3 (2019-04-24)

Bildförteckning

Alla bilder av författaren, där inte annat anges.

1. *Landskapsutsnittets läge i staden*, digital illustration, 2019.
2. *Översikt landskapet nr. 1*, digital illustration, 2019.
3. *Utsnitt 1*, digital illustration, 2019.
4. Topografiska corpsen, *Trakten omkring Stockholm i IX blad/ V*, 1861. Bilden är beskuren.
Objekt-ID: SE/SSA/Tryckta kartor/Trakten omkring Stockholm i IX blad/V. Medlersta bladet, utgiven 1861, översedd 1866.
Hämtad från: <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/31659> (2019-04-02)
5. H. Helleberg och E. Pahlman, Generalstabens litografiska anstalt, *Stockholms stad med omnejd, Enskede*, 1921-1927. Bilden är beskuren.
Hämtad från: <https://kartavdelningen.sub.su.se/kartrummet/StockholmsStadmedOmnejd.htm> (2019-04-04)
6. Oscar Bladh, *Skansbro*, fotografi, 1931-32. Objekt-ID: SSME000568. Hämtad från: <http://digitalastadsmuseet.stockholm.se> (2019-03-06)
7. Oscar Bladh, *Skanstull*, fotografi, 1935. Objekt-ID: SSMFa050716. Hämtad från: <http://digitalastadsmuseet.stockholm.se> (2019-03-06)
8. *Under broarna 1*, fotografi, 2015.
9. *Under broarna 2*, fotografi, 2019.
10. *Kolerakyrkogården*, fotografi, 2019.
11. *Sigrid*, fotografi, 2019.
12. *Lilla Greta 1891-1892*, fotografi, 2019.
13. *Lilla Ernst*, fotografi, 2019.
14. *Lilla Gustaf*, fotografi, 2019.
15. *Lilla Hilma 1 år*, fotografi, 2019.
16. *Lilla Lisa*, fotografi, 2019.
17. *Elsa*, fotografi, 2019.
18. *Lilla Selma*, fotografi, 2019.
19. *Lilla Elsa 1889-1893*, fotografi, 2019.
20. *Elsa (diabas)*, fotografi, 2019.
21. *Sofia Tengelin*, fotografi, 2019.
22. *Charlotta Möller 1820-1854*, fotografi, 2019.
23. *Okänd (mossa)*, fotografi, 2019.
24. *Gerda*, fotografi, 2019.
25. *Lilla Axel 1896-1897*, fotografi, 2019.
26. *Gerda Svensson 1894-1897*, fotografi, 2019.
27. *Erik*, fotografi, 2019.
28. *Okänd (ankaret)*, fotografi, 2019.

29. *Under broarna, skiss 1*, tusch på papper, 2019.
30. *Under broarna, skiss 2*, tusch på papper, 2019.
31. *Under broarna, principsektion*, digital illustration/tusch, 2019.
32. *Under broarna, sektion detalj*, digital illustration, 2019.
33. *Under broarna, principlevation*, digital illustration, 2019.
34. *Under broarna, plan och elevation*, digital illustration/tusch, 2019.
35. *Gamla begravningsplatsen, plan*, digital illustration, 2019.
36. *Gamla begravningsplatsen, skiss staket*, tusch på papper, 2019.
37. *Gamla begravningsplatsen, principlevation och snitt*, digital illustration, 2019.
38. *Gamla begravningsplatsen, principlevation*, digital illustration/tusch, 2019.
39. *Utsnitt 2*, digital illustration, 2019.
40. H. Helleberg och E. Pahlman, Generalstabens litografiska anstalt, *Stockholms stad med omnejd, Enskede*, 1921-1927. Bilden är beskuren.
Hämtad från: <https://kartavdelningen.sub.su.se/kartrummet/StockholmsStadmedOmnejd.htm> (2019-04-04)
41. Vimar Ericsson, *Backboppning på Hammarbybacken*, fotografi, 1953.
Dokument ID: SSMSvD021151. Hämtad från:
[http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/Grid.fwx?archiveId=5000&search=\(IPTC187%20contains\(SSMSvD021151\)\)](http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/Grid.fwx?archiveId=5000&search=(IPTC187%20contains(SSMSvD021151))) (2019-03-26)
42. Oscar Bladh, *Flyggy mot sydväst över Hammarbyböjden*, fotografi, 1936.
Dokument ID: SSME022512. Hämtad från:
[http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/Grid.fwx?archiveId=5000&search=\(IPTC187%20contains\(SSME022512\)\)](http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/Grid.fwx?archiveId=5000&search=(IPTC187%20contains(SSME022512))) (2019-03-26)
43. *Utsikt mot Danviksklippan*, fotografi, 2015.
44. *Eken och stenen*, fotografi, 2015.
45. *Stigarna*, fotografi, 2015.
46. *Flaska*, fotografi, 2015.
47. *Barr*, fotografi, 2015.
48. *Folie*, fotografi, 2019.
49. *Åska*, fotografi, 2019.
50. *Skal och glas*, fotografi, 2019.
51. *Rött*, fotografi, 2019.
52. *Papper*, fotografi, 2015.
53. *Rosa*, fotografi, 2015.
54. *Is*, fotografi, 2015.
55. *Tornen och länken*, fotografi, 2015.
56. *Ett annat brolandskap, skiss Hammarbyskogens norra kant*, tusch på papper, 2019.
57. *I väster, detalj trappa och bro*, digital illustration, 2019.
58. *I väster, elevation trappa och bro*, digital illustration/tusch, 2019.
59. *Nedanför Kalmgatan, plan och elevation broväg och trappa*, digital illustration/tusch, 2019.

60. *Längs bergets kant, skiss principer utkikar*, tusch på papper, 2019.
61. *Längs bergets kant, elevation sprängt berg*, digital illustration/tusch, 2019.
62. *Längs bergets kant, sektion sprängt berg*, digital illustration/tusch, 2019.
63. *Längs bergets kant, sektion rundat berg*, digital illustration/tusch, 2019.
64. *Längs bergets kant, sektion med plattform*, digital illustration/tusch, 2019.
65. *Längs bergets kant, planillustration*, digital illustration, 2019
66. *Utsnitt 3*, digital illustration, 2019.
67. H. Helleberg och E. Pählman, Generalstabens litografiska anstalt, *Stockholms stad med omnejd, Enskede*, 1921-1927. Bilden är beskuren.
Hämtad från: <https://kartavdelningen.sub.su.se/kartrummet/StockholmsStadmedOmnejd.htm> (2019-04-04)
68. F. Larcke, *Lilla Sickla*, fotografi, 1948.
Dokument ID: graark_10082763. Del av gråark Björkhagen, s. 013. Hämtad från:
<http://digitalastadsmuseet.stockholm.se> (2019-04-04)
69. Okänd fotograf, *Lilla Sickla gård*, fotografi, 1947-49.
Dokument ID: graark_10082766. Del av gråark Björkhagen, s. 016. Hämtad från:
<http://digitalastadsmuseet.stockholm.se> (2019-04-04)
70. *Alsumpskogen, vår*, fotografi, 2019.
71. *Bäcken, sommar*, fotografi, 2015.
72. *Promenaden*, fotografi, 2015.
73. *Värbäck och lera*, fotografi, 2019.
74. *Rot*, fotografi, 2015.
75. *Rotvälta*, fotografi, 2015.
76. *Rötter*, fotografi, 2015.
77. *Al*, fotografi, 2019.
78. *Stam*, fotografi, 2019.
79. *Klippa*, fotografi, 2019.
80. *Filosofens grav*, fotografi, 2019.
81. *Värbäck*, fotografi, 2019.
82. *Alsumpskogen, sommar*, fotografi, 2015.
83. *Alsumpskogen, skiss spänger*, tusch på papper, 2019.
84. *Parken vid Lilla Sickla, skiss sektion*, tusch på papper, 2019.
85. *Parken vid Lilla Sickla, planillustration spänger och paviljong*, digital illustration, 2019.
86. *Alsumpskogen spänger, elevation och tvärsektion*, digital illustration, 2019.
87. *Allén, skiss paviljong*, tusch på papper, 2019.
88. *Allén, detaljer paviljong*, digital illustration/tusch, 2019.
89. *Allén, fasader och plan paviljong*, digital illustration/tusch, 2019.
90. *Översikt landskapet nr. 2*, digital illustration/tusch, 2019.

